

TANULMÁNYOK

Kovács Sándor

Unitárius peregrinus a Frimley Campben. Kiss Elek angol hadifogsága (1915. május 17. – június 28.)

Kiss Elek neve alig ismert az unitárius egyházon kívül,¹ és ez érthető is, hiszen a medeséri származású Kisst elsősorban az unitáriusok 27. püspökeként tartják számon. 1888 márciusában született ötödik gyermekként földműves családban. Nyolcan voltak testvérek. A székelykeresztúri, majd a Kolozsvári Unitárius Főgimnáziumban tanult, és itt érettségizett 1908-ban. Ugyanebben az évben beiratkozott a Kolozsvári Tudományegyetem Bölcsélet-, Nyelv- és Történettudományi Karára. Teológiai tanulmányait 1909-ben, rendkívüli hallgatóként kezdte az Unitárius Teológiai Intézetben. Egyetemi tanulmányait 1913-ban fejezte be, az egyetemen neveléstudományból bölcsészdoktori diplomát, a Teológián lelkészi oklevelet szerzett. Egész életében Schneller István, Böhm Károly és Pauler Ákos tanítványának vallotta magát. Teológiai tanárai nem gyakoroltak rá különösebb hatást, Boros György dékánra kifejezetten neheztelt.² A lelkészi oklevél megszerzése után 1913 őszén az Egyházi Képviselő Tanács az oxfordi Manchester College-ba küldte tanulmányai folytatására. Az angol lelkészképesítő főiskola 1861-től Londonban, majd 1889-től Oxfordban fogadta az erdélyi unitárius hallgatókat. A két egyház közötti intézményes kapcsolat 1821-ben vette kezdetét, a 19. század második évtizedétől rendszeressé váltak az addig alkalmoszerű an-

¹ Rövid életrajzi adatait Mikó Imre állította össze, lásd: *Romániai Magyar Irodalmi Lexikon*. Szerk. Dávid Gyula, III. Kh–M, Bukarest, 1994, Kriterion Könyvkiadó. 43–44.

² Egymás iránt érzett ellenszenvük az évek során egyre mélyült, lásd: *Borsos György unitárius püspök naplója (1926–1941)*, a kötetet sajtó alá rendezte és bev. tanulmánnyal ellátta Kovács Sándor, Molnár B. Lehel, Kolozsvár, 2001.

gol–magyar unitárius érintkezések, az 1860-as évektől kezdődően pedig az Angol Unitárius Társulat ösztöndíjat ajánlott fel az erdélyi unitárius lelkészeknek, Kiss Elek a College 18. magyar diákja volt. A második világháború kitöréséig 28 unitárius pap tanult a Manchester College-ban. Kiss Elek tanulmányútja azért is rendhagyó, mert az első világháború kitörése következtében az Osztrák–Magyar Monarchia és Nagy-Britannia szembekerültek egymással. A fegyverek zajában a műsák elhallgattak, és 1914 késő őszen elkezdődött a szigetországban is Németország és szövetségesei civil polgárainak internálása. Az oxfordi Manchester College magyar unitárius diákját 1915. május 17-én idézték be, és 19-én zárták a Frith Hillnek vagy Frimley Campnek nevezett táborba. A nagyszabású civil internálásokra és az Angliában lakó „németek” elleni atrocitásokra azután került sor, hogy 1915. május 7-én Írország közelében a németek elsüllyesztették a Cunard Steamship Lines hajózási vállalat utasszállítóját, a Lusitaniát.

A Hampshire megyében rögtönzött nyári tábor Oxfordtól délre mintegy 50, Londontól kb. 40 mérföldnyire terült el, jelenleg az egykori fogolytábor egy részén golfpálya van. Az Aldershot melletti Frith Hill vagy Frimley Camp egyike volt az első fogolytáboroknak. A mintegy tizenhat hektárnyi homokos területen kialakított táborút szelte ketté. Az út egyik oldalán a civilek, a másikon a fogságba esett katonák kaptak helyet. Mindkét táborot szögesdrót övezte, a foglyok pedig sátrakban laktak.

Óriási kuriózum volt a létesítmény, a londoniak úgy sereglettek oda, mint a lóversenyre vagy éppen az állatkertbe, a látványosságot pedig a császári csapatok foglyai, a lovaglónadrágot és csúcsos sisakot viselő ulánusok, a kék-fehérbe öltözött haditengerészek, a kék-szürke egyenruhás tüzérek szolgáltatták. Egyformán bámulták a civileket és katonákat, hallgatták a civil zenekarok hazafias produkcióit, csodálták a hadifoglyokat, amint sportolnak, kártyáznak.³ A Frith Hill-i tábor legnagyobb létszáma 8000 internált/fogoly volt.

A hadifoglyok és civilek részére kialakított táborról és az itt folyó életről két egykorú forrás is tájékoztat. Az egyik szerzője Kiss Elek, másiké George Kenner. Utóbbi neves festőművész, akit május 12-én internáltak Frith Hill Campbe. Kenner 1929-ben egy pályázati felhívásra (True Story Manuscript Contest) írta meg fogsága történetét, és küldte el egy New York-i kiadónak azzal, hogy publikálás esetén írását a fogolytáborban készült rajzaival és festményeivel illusztrál-

³ Jones, Heather: *Violence against Prisoners of War in the First World War. Britain, France and Germany, 1914–1920*. Cambridge Press, 2011. 49.

hatják. Tudomásom szerint nyomtatásban nem jelent meg Kenner írása.⁴ Festményeiből Angliában több tárlatot is rendeztek.⁵

Függelékben közzétett magyar forrásunkat Kiss Elek menyasszonyának írott, de a háborús körülmények miatt el nem küldött levelei alkotják. Az angolok által internált civilek visszaemlékezéseiről tudomásom szerint nem jelent meg egyetlen magyar nyelvű kiadvány sem. Kiss Elek függelékben most közreadott írását műfajilag nem egyszerű besorolni, valahol a napló-levél, a hadifogoly-narratíva és emlékirat között helyezném el. Napló-leveleit, úgy gondolom, csak jegyesének szánta, és nem állt szándékában regénnyé szervezni ezeket. Remélem, hasznos adalékul szolgálnak az első világháború és az erdélyi memoárirodalom kutatóinak.

Hadd szóljak néhány szót a kézirat hányatott sorsáról. Kiss Elek püspök még életében egyházára hagyta teljes könyvtárát, kézirateit és képtárát. Az Oxfordban írott levelei valószínűleg özvegyénél maradhattak, és halála után kerültek el az örökösöktől. Szerencsés véletlen, hogy 1996-ban egy ismeretlen személy megvételre ajánlotta, és az Unitárius Egyház megvásárolta a kéziratot. A ceruzával írott lapok (24,5×19,5) egy részét – 32 lapot – szemináriumi dolgozatként íratam át 1998-ban.⁶ Miután tüzetesebben átnéztem a dolgozatot, kiderült, hogy az átírás során nem állt rendelkezésre a teljes korpusz, szerencsére a püspöki irodában megtaláltuk a hetven lapnyi hiányzó szöveget, így pótolhattam a hiányzó részeket.

A világháború kitörése után Kiss Elek András Emíliához címzett el nem küldött leveleit nem csak gondosan datálta, de meg is őrizte azokat. Internálása előtt hat levelet írt, az első Londonból 1914. október 1-jén, az utolsót Oxfordból december 10-én. Internálása után összesen 38-at, 1915. május 23-án datálta első, június 28-án pedig utolsó levelét. Azt gondolom, hogy az internálás előtt és után írottak szoros egységet alkotnak, ezért együtt tárgyalandók. Az Angliában tanuló magyar peregrinusokról viszonylag keveset ír, csupán megemlíti azokat, akiket Hankinson Friedrich londoni unitárius lelkész pártfogolt. Boros Rózáról, a püspök lányáról és Veress Jenőről név szerint is megemlékezett, mindkettőjükkel

⁴ Naplóját lásd: *Sketches of a German Interned Civilian Prisoner in England (1914–1919)*. George Kenner. <http://www.knockaloe.org.uk/george-kenner-journal>; [Megnyitva 2015. december 3-án]

⁵ <https://www.flickr.com/photos/20783398@N05/2027078162/in/photostream/lightbox/>; <http://www.exploringsurreyspast.org.uk/themes/people/artists/kenner/kenner-gallery/>; [Megnyitva 2015. december 3-án]

⁶ Itt mondok köszönetet Solymosi Zsoltnak a szöveg lelkiismeretes átírásáért.

találkozott. Létay Balázs régész is Londonban tanult, majd hazatérte után az első csatákban esett el – őt azonban nem említik a levelek.

Kiss Elek 1914 őszén, nyári szünidő után tért vissza néhány napra Londonba. A nevelés erejében rendületlenül bízó ember a háború értelmetlenségét az első pillanattól látja, lelkében nehezen tudja feloldani a háború okozta barát-elenség dichotómiát. 1914. október 1-jén egyebek mellett ezeket írja: „Istenem, ha azt a borzasztó kizárólagos faji irigységet látom itt s mindenütt, fölsír a lelkem: hol van a mi kereszténységünk? Hová lett emberi voltunk? Állatabb az ember az állatnál!” Az ember jóra valószínűségébe vetett hitét Kiss ennek ellenére sem változtatta meg: „Idegen világ – írja – idegen népek, kik a legszívesebbek, kik mindent megtesznek szeretetükből kifolyólag, kik szeretnek és szánnak engemet, de kiknek érdeke összeütközik az enyéimmal. (...) jók ők nagyon egyénileg, de elvégre is harcolnak fajuk és nemzetük fennmaradásáért. Eközben azt gondolják, hogy ők harcolnak az igazságért s senki más, de minden ország ezzel körülbelül hasonlóképpen van. Mily kicsiny az ember, milyen alacsonyak érdekei. Nem tudunk még oda felemelkedni, hol megértjük egymást, s hol létesítjük az Istennek országát. Hiába, balgák az emberek, s még nagyon fejletlen az emberi nem minden fejlettsége ellenére is!”

Egészen lírai sorokat is papírra vet, a fogolytáborban a naplemente, napfelkelte többször is megihlette: „Óh, a nap gyönyörű, csak éppen most. Elkecsereedett vörös színben úgy tűnik fel, mint egy hatalmas gyilkos, mely borzasztó tette után elsompolyog a szintérről, de még messziről is villámló tekinteteket vet vissza, mintegy biztosítva arról, hogy nem távozik örökre, hanem vissza fog térni a saját idejében, munkája teljesítésére.” Egy másik bejegyzés: „A napnak nincsen annyi ereje még, hogy teljes diadalt arasson a rongyos felhők, a felhőfoszlányok felett, melyek úgy veszik körül a napot mint a londoni tüntető és pusztító rongyos és éhes tömeg az angol kormányt.”

A háború borzalmait, az otthoniak iránti aggodalom, a megbízhatatlan újsághírek az elkecsereedés mélyére taszítják. Egy alkalommal így fakad ki: „Istenem, édes jó istenem, tán eddig el is estek testvéreim, s családom kétségbe van esve, és nekem ki kell tartanom itt, idegen világban, messze az anyaföldtől!” Kiss kétségbeesése és szomorú megérzései nem voltak alaptalanok, két fiútestvérét sorozták be. Kiss Dénest az orosz harctéren lőtték le, hazájától távol halt meg. Kiss József rokkantként tért haza a világháborúból, feleségét 1916-ban a román betöréskor az udvaron agyonlőtték. Három árvájukat Kiss Elekék vették magukhoz, és gondoskodtak neveltetésükről.

A Frith Hill-i fogolytáborban tízen laktak egyetlen kényelmetlen sátorban: „... nyomorult sátor, csak egy szikra s tízen vagyunk benne s szerencsétlenség-

güinkre mind magas férfiak, s éjjel alig férünk benne. Mégis jó időben jó, de esőben nagyon-nagyon rossz.” Kiss „lakótársai” közül két nevet emelnék ki: Jakob Wilhelm Hauerét, a német indológusét, majd a náci Deutsche Glaubensbewegung megalapítóját, illetve Paul Joachimét, a magyar származású Joseph Joachim hegedűművész és zeneszerző fiát. A civil internáltak soraiban minden rendű és rangú fogoly helyet kapott, gazdag és szegény, ateista és millennarista, zsidó és keresztény. Kiss rendszerint azok felé fordult, akiken segíteni tudott. Fontosnak tartom kiemelni, hogy a zsidók voltak legközelebbi ismerősei, bajtársai. A vallási előírások étkezési szabályait betartó zsidóknak valóban nehéz volt a sorsuk, a foglyok nagy többsége azonban nem éhezett, ellátásukról megfelelő módon gondoskodtak. Reggelire zabpehely, cukor, margarin, kenyér, lekvár volt. A lekvárt az ügyesebbek tartalékolták, majd később eladták. Délben leves és hús, estére kenyér, margarin és tea. Kiss Elek meg is jegyezte: „Valójában nem dolgozunk semmit s enni háromszor eszünk egy nap és így föltétlenül meg kell, hogy hízzunk, ha egészségesek leszünk. Én természetesen nagyon napsütött állapotban vagyok, de arcom nem sápadt így és érzem, hogy vastagodni, hízni kezdettem.” A napi rutin viszonylag hamar kialakult, délelőtt és este megszámlálták a foglyokat, napközben meg mindenki azzal töltötte az időt, amivel akarta. A 200 sátorból álló civil tábor 2000 embert fogadott be. Minden sátor megválasztotta parancsnokát, majd a mindenki fölött álló civil parancsnokot, a vezetők piros karszalagot viseltek, és különváltak a többiektől, amiből kisebb lázadás is lett. A saját költségükön külön sátrat és szakácsot fogadó „gazdagok” a táboron belül szögesdróttal akarták elkeríteni felségterületüket, a katonai parancsnoknak kellett beavatkoznia, hogy az „osztályellentét” ne torkolljon tettelegességbe. A foglyok, hogy hamarabb teljen az idő, színtársulatot szerveztek, lapot indítottak, különféle előadásokat tartottak. Citeraegyüttesük, vonós és fúvós zenekaruk, egyszóval kiváló muzsikusaik voltak. Hirdetőtablán közzétették a napi híreket, kedden és pénteken 20 percre látogatókat fogadhattak.

A táborban volt kórház, posta, cipész, szabó és borbély, kázinó, táborigénykocsi, fürdő helyiség és mosóház folyóvízzel. Egy nagy sátorban minden vasárnap katolikus (angol) vagy evangélikus pap prédikált. A szögesdrótkerítésen kívül laktak az angol tisztek családjakkal.

A foglyok életét szabadságvesztésük mellett a hetekig tartó homokviharok is megkeserítették. „Én természetesen el voltam készülve arra, hogy itt meglehetősen gyenge állapotokkal találkozom, de mégis ilyen rossz körülményeket nem is áhítottam, azaz nem is sejtettem. Tanulmányozni nem lehet, leülni nem lehet, olvasni nem lehet, jól megmosdani nem lehet s hiábavaló munka; enni alig lehet, a nagy szél s a finom fűvény az embert megöli.” „Elég jó idő van, de a szél ismét

megindult. A tegnap egyszerűen borzasztó volt a szél s a por. Majdnem megfulasztott, s mind olyan feketék voltunk, mint a kormos cigányok. Akárcsak a Szahara sivatag! Én soha se láttam a Szaharát!” A táj nem volt valami lenyűgöző: „Semmi, csak az üres lég, állandóan szürke ég egy-egy repülőgéppel; no meg por, por és por. Itt, ahol vagyunk, valami finom fvényes por uralja a vidéket, s a ropant sok nép meg a játszó, meg a szél állandóan traktál a porral.”

Az internáltakat a szabadulás gondolata foglalkoztatta, volt, aki beleőszült, más beleőrült szabadsága elvesztésébe. Kiss joggal bízott abban, hogy lelkész volta segít a szabadulásban. Angol barátai és ismerősei mindent megtettek kiszabadítása érdekében, a bürokrácia útjait azonban végig kellett járni. Azon szerencsések közé tartozott, akiket hazabocsátott az angol kormány, 1915 nyarán szerencsésen megérkezett Kolozsvárra. A püspök Kissolyosba helyezte ki lelkésznek, itt érte meg a világháború végét. Angliai fogságáról az Unitárius Egyház című folyóirat 1915. évi augusztusi számában számolt be, eléggé szűkszavúan.⁷ 1916-ban családját Kolozsvárra menekítette, ő maga visszatért falujába. A világháború befejezése után 1919 őszén a román hatóságok letartóztatták, és hat hónapra internálták. Nagyszebenben és Fogarason volt, 1920 februárjában szabadult. 1921-től a Teológiai Akadémián volt előbb óraadó, majd rendes tanár.

⁷ Kiss Elek: *Két kirándulásom Angliában*. Unitárius Egyház, 1915. augusztus 15., 122–124.

Függelék

Kiss Elek menyasszonyához, Andrási Emíliahoz küldött levelei (1914)

London, 1914. október 1.

Szeptember 21-e óta vagyok Londonban, s megint itt lakom a régi helyemen (29. Gloucester Crescent, Regents Park, N.W.), tulajdonképpen Mr. Hankinson¹ sokszori hívására jöttem ide Oxfordból kétheti vakációra. Sok tapasztalatot szereztem, de azokról most hallgatok. Annyi bizonyos, hogy mindenki igen szíves volt hozzám, annak ellenére, hogy az „ellenséget” rettentő módon gyűlölik; de aki velem egyszer tárgyalt, tudja, hogy én aligse vagyok ellenség, mivel azon bigott állásponton felülemelkedtem mindamellet is, hogy hazámat inkább szeretem (munkával is), mint bárki. Az a borzasztó küzdelem, mely foglalkoztatja most a világot, megrendítő, de van benne valami fölemelő is, s ez annak a tudata, hogy a faj- és hazaszeretet nem halt ki az emberekből; bár az szomorú, hogy sokszor borzasztó formában nyilatkozik meg. Azonban mindenki úgy cselekszik és gondolkodik, ahogyan tud.

Az bámulatos, hogy az emberek mennyire megfélelkeznek arról, hogy „emberek”, de egészen megértem őket, mert a legszükségesebbért küzdenek, s ekkor a legértékesebb dolgok nem szoktak tekintetbe jönni. Tán majd, ha kielégítő és megnyugtató békét élvezhetünk, ismét ideáljaink felé fordulunk, s újraépítjük, amit most lerontunk. Hétfőn (ma csütörtök) megyek vissza Oxfordba, hol egy új évnek fogunk neki 10-én. Mr. Bowie-vel² és Miss Borossal³ is találkoztam és elég jól telt az idő, de kiemelendő esemény az volt, hogy kaptam egy levelet 2 nappal ezelőtt Magyarországból, mely levél augusztus 8-án volt postára téve. Majdnem két hónapig jött. Péter István posta-altiszt írta, de Milikém⁴ is írt benne egy pár

¹ Frederick, Hankinson (1875–1960) angol unitárius lelkész, Kiss Elek jó barátja, többször volt Erdélyben is. Az 1930-as években egy ideig Pesten lakott.

² Bowie, William Copeland (1855–1936) angol unitárius lelkész, 1892-től a British and Foreign Unitarian Assotiation titkára.

³ Boros Róza (1896–?) Boros György püspök lánya. Hazatérése után Ótordai Weress Jenő (1893–1971, New York) felesége lett, kivándoroltak Amerikába, valószínűleg ő is New Yorkban halt meg.

⁴ Andrási Emília (1896. április 12.–1973. május 3.) Kiss Elek jegyese, majd hazatérése után felesége. Emília édesanyja Györbíró Emília, édesapja Andrási Ferenc, Háromszékről

sort. Jelenleg többet nem írok, csak annyit, hogy ma még felkeresem Miss Borost, ki bár jól van a Channing House Schoolban, mégis megkönnyebbülve érzi magát, ha egy földivel beszélhet.

Magamról s törődéseimről minek írjak?

u. a. d. u. 5 óra. (ez elenyészik jó barátaim jó tettje mellett!)

Csak most jöttem haza az állatkertből, hol egy gondtalan délutánt töltöttem, s hol feledtem egy kissé a háború borzalmait. Az ember inkább szeretne állat lenni, ha erre a borzasztó háborúra gondol, s valahol ott az állatkertben mulattatni a közönséget gondtalanul. Azonban a jövőre is gondolnunk kell, s a jövő művelődhetésért s emberi nemünk sajátos jó tulajdonainak visszaszerezhetéséért és továbbfejlesztéséért embernek kell maradnunk, s ha túléljük a világ eddigi legnagyobb és legszörnyűbb háborúját, ez irányban, e célért, ez ideál megvalósításáért kell küzdenünk. Istenem, ha azt a borzasztó kizárólagos faji irigységet látom itt s mindenütt, fölsír a lelkem: hol van a mi kereszténységünk? Hová lett emberi voltunk? Állatabb az ember az állatnál! Most jut eszembe a következő szomorú eset. Meghívtak egy angol házhoz (u. m. püspök! Hát, hát!), s ott, miután kikérték véleményemet a háborút illetőleg, s miután biztosított a házigazda „internacionális” [fölte ceruzával kozmopolita] álláspontjáról, bejött a háziaszszony (angol nő!), s azon kijelentésemre, hogy a lapok nem mondanak igazat (ezt különben egy angol barátomtól is hallottam, ki pap, s később egy újságírótól is) e nő hazafiúi hevétől elragadtatva rendreutasított, s a legcudarabbul megsértette a házigazda jogát s hallgatólagosan kiutasított a házából. Nem csodálkoztam rajta, hiszen két (2) perzsa macskája van, s azokkal szokott társalogni, na meg nem is volt magyar vendéglátó háziasszony, hanem a „suffragette” mozgalom hazájának volt horribilis tagja. Ebben áll a hazafisága sok „embernek”! Ej, édes jó Istenem, szabadíts meg e gonosztól s ne vígy a kísértetbe (sic!). Természetesen bocsánatot kértem a kifejezésemért s később, mikor hazamentem, levélben is ezt megisméltetem. A cudar azt hitte még válaszában is, hogy nobelül járt el.

Nem baj, no! Lesz otthon még másképpen is, s itt is vannak igen finom lelkű ismerőseim, kik úgy szeretnek, mint fiukat vagy testvérüket.

került Kolozsvárra. Az édesapa az Unitárius Kollégiumban kapott lakást és állást. A központi fűtés gépészeként dolgozott, Emília az állami polgári leányiskolába járt. Kiss Elek ifjú lelkészjelölt, a Ferenc József Tudományegyetem doktora, mielőtt külföldi tanulmányújtára indult volna, 1913 júliusában jegyezte el Emíliát. Hazatérése után, 1915-ben kötöttek házasságot. Két lányuk született, dr. Szász Tiborné Viola (1916) és dr. Bikfalvi Andrásné Éva (1918).

1914. október 7., Oxford, Manchester College

A tegnap volt október 6-a, a mi nemzeti gyászünnepe, s akkor írták az angol lapok, hogy az oroszok masíroznak Budapest felé, s csak 150 km-re vannak attól. Kb. ez is egy hazugság volt, mint annyi más, de mindenesetre a szívembe nyilalott a hír hallatára, s elgondoltam, hogy ennél szomorúbb október 6-át aligha érhetnék. Ma október 7., s ma azt olvasom már, hogy Budapestről írják, hogy az oroszok mennek egyesülni a szerbekkel, s a szerbek is Semlintől [Zimony] arrafelé tartanak. Ez ismét esti hír, de, bár tudom, hazugság, mégis aggaszt a dolog.

Mikor tegnap a plakátokon mindenféle ezt láttam: „Russians marching on Budapest” szinte büszke voltam az itteni csöcselék láttára, hogy az én hazám fővárosa van e lapok szerint veszedelemben. Ma már nem írnak erről, hanem azt írják, hogy a német császárt a nyavalya kitorpte, miközben konferenciát tartott embereivel stb.

Elég az hozzá, hogy az újságok mindenütt újságok. Igen, Londonban voltam a Westminster-Hospitálba, hol ismerőseim körülvezettek, s különösen a sister mutatott nagy előzékenységet. Teáztam is ott Mrs Appleby jelenlétében, s ott a Londonban megsebzett embert is láttam, de már jobban volt, szegény szomorúan nézett ki.

Október 4-én (vasárnap) egy hazafias „brotherhood”-ünnepélyen is voltam, hol különösen katonák voltak nagy számmal s nők. Ott énekelték a francia Marseillaise-t, az orosz és belga himnuszt, valamint az angolt is, melyben egy magyar templomi himnuszra ismertem újonnan rá! (Istent az ég urát, világ megtartóját, és mint legjobb Atyát magasztaljuk.) Ez azonban tán: God save our native land.

Bámulatos, hogy az ún. bárány mennyire megbarátkozik a farkassal, s itt most minden, ami orosz, tökéletes, jó stb. Én Istenem, hova jutottunk! Hogyan veszi el a nagy veszély az embereknek az eszét! Különben hagyjuk e sajnálatra méltó témát.

Szegény hazám, szegény magyar hazám; Te küzdesz és fiaid meghalnak, de én sem tétlenkedem itt, hanem eszemmel harcolok, hogy a jövőben Neked szentelhessem a fölépítésen életemet. Istenem, édes jó Istenem, tán eddig el is estek testvéreim, s családom kétségbe van esve, és nekem ki kell tartanom itt, idegen világban, messze az anyaföldtől!

Igen, az este voltam egy előadáson, hol a háborúval foglalkozott egy professzor, s hova annyi nő gyűlt össze (Manchester College Chapel), hogy a Chapelben (templom) sem fértünk. Az előadás a háború gazdasági okaival és feltételeivel foglalkozott, de nem volt valami fényes. Egy professzor is beszélt Louvainból, de én nem érttem. Fialat, francia kinézésű volt, s kis alak nagyon.

Itt már két napot töltöttem el, mióta visszatértem, de dolgoztam is egy kicsit, mert London erre nem volt alkalmas.

London, óh London: a világnak egyik legnagyobb bűne és sebe. Kb. egy jó pár százezer, ha nem millió teljesen züllött, agyonkínzott és éhezett, mocskos szegény ember, de különösen asszony nép van ott. Állandóan kocsmáznak. Óh, az nem élet! Nagyobb bűn alig lehetséges, minthogy ilyen állapotokat tűr egy ország.

De London másképpen sem jó. Ott találkoztam egy magyar zongoraművésszel, ki feleségével (lengyel) van, s ki itt rekedt a háború miatt. Egy darabig volt állása, de az angolok minden idegent kidobtak minden foglalkozásból, s így ez az ember arra volt utalva, hogy éhen haljon feleségével, de Mr. Hankinson unitárius pap kíségeti lassan a bajból. Istenem, Londonban, hol minden olyan drága, ez a fiatalember feleségétől naponta 10 pennyt (1 koron) költ el, s ebből élnek. Honnan ez is? Titokban, családnál koncertet ad, s a barátok segítik így. Szegény jó Hankinson mennyit fáradt mindenfelé! Egy koncerten én is voltam s 28 shilling (kb. 34 k) gyűlt össze. Mesésen játszik szegény! Egy fiatal szabóval is találkoztam Csík megyéből. Szegény ő is; Hankinson gyámolítja.

Veress Jenő is Hankinsonnál van. Boros Rózsika, szegény, visszament a Channing House Schoolba s ott elég jól van.

Magamról mit írok? Egy ifjú nagy reményekkel, erős hittel, vérző szívvel hazájáért, övéiért és fiatal jegyeséért, meg az emberi általános erkölcsökért, melynek védelmét sokan hangoztatják, de cudarul visszaélnék vele itt is, ott is.

Sokat dolgozom? Kötelességem s szeretettel végzem a hivatást. Pénzzavarban vagyok? Valahogy csak lesz; sindem [sínylem] a fogaim megjavíttatásáért adott 140 koronát.

Istenem, segítsd meg hazámat igaz érdekében és érdekekben, segítsd győzni az igazságot, s nekem adj erőt, hogy itt egyedül is megálljam helyem, s tudjam elviselni a csapásokat, és tudjam viszontlátni még a magyar hazát, melynek sajátos hivatása van a nemzetek életében, s mely megbűnhődte a múltat és a jövődőt is. Most és mindörökké Ámen.

1914. november 6., Oxford

Szerelmes Kicsikém!

Ebéd (vacsora) előtt még egy pár perccel rendelkezem, s ezt az időt hadd használjam föl a Neked való írásra. Egy nappal ismét közelebb jutottunk a háború végéhez, s egy nappal ismét öregebb vagyok. Ma is csak gyarapodtam a türelemben és szenvedésekben, de erősödtem is egyszersmind a megpróbáltatásokban, azok árán.

Én természetesen tanulmányaimat folytattam délelőtt, s du. ismét teát adtam angol barátaimnak és hallgatótársaimnak. Nagyobb megrázkódtatáson nem mentem keresztül, de ma is megvoltak napi tapasztalataim. Rád is gyakorta gon-

doltam s a többiekre is mind, de különösen hazám és jövője hazámnak tartotta figyelmemet lekötve. Óh, mit csinálhat a kicsiny sereg otthon, s mit különösen az én Egyházam, az Unitárius Egyház? Mit csinálnak papjaink, elöljáróink s híveink, ha jelenleg nem részesülhetnek az állam segédelmében? Ezért voltam én mindég ellene az állami segélyre való kizárólagos támaszkodásnak. A társadalom semmit sem tesz, mindet felad, s ha az állam bajba kerül, megáll a tudomány. Azonban a nagy veszedelemben is azt gondolom, megtalálják a legbölcsebb utat nemzetem és egyházam fiai a bajok igazításában!

Szép dolog az és okos dolog, ha az ország s annak hivatalos intézményei jól vannak szervezve, de ha ezen körön belül a társadalom nem egy élő organizmus, akkor nagy baj van ott; ha a társadalom tagjai minden felelősséget áthárítanak az államra, állami veszély esetén csak fejetlenség állhat be a legtermészetesebben. Én azonban meg vagyok győződve, hogy a helyzet megszűli a maga nagyjait, s valahogy csak keresztülgázolunk a sekélyes és veszélyes jelenen.

Minden érzeményemet, minden nemesebb törekvésemet szeretném valamikor föláldozni a haza oltárán s Egyházam fölvirágzásán, ha Isten megsegít, s csekély energiámmal valami jót tehetek.

Tudom, szerelmes kicsikém, hogy nem csak én egyedül vagyok, ki hasonló vágyakat és elhatározást táplálok lelkem mélyén s a tudat, hogy százezrek éreznek hasonlóan, föleml engemet.

Ti is, Te is, mindannyian kiveszitek részeteiket a közjólét emelésén és előhaladásán, mert egy nemzet fiai és leányai (egy nemzet, mely mindég csak küzdött), nem lehetnek hűtlenek enhazájukhoz és övéikhez.

Abban a reményben, hogy Te is hasonlóan gondolkozol, s abban a tudatban, hogy nem csüggedek a harcban, én addig itt éljek hivatásomnak, s készüljek elő arra a nagy munkára, melyet a jövőben egy haza felépítésére kell szentelnie minden törekvő, igaz embernek.

Óh, én érzem magamban, nekem nem szabad elcsüggednem, s nem szabad elvakulnom az ellenségeskedés közepette, hanem, megőrizve józan ítélőképességemet, tovább kell folytatnom az emberi nem egésze érdekében megkezdett és eddig is végzett tanulmányaimat. Én jól tudom, hogy nekem megvan a magam helye nemzetem keretein belül, s így az emberi nem egészében az én szerény működési munkaköröm.

Akármi jöhet, Kicsikém, leigázhatnak hatalmasabb, erősebb nemzetek, de a magyar szabadságra törekvő szellemet kiölni nem lehet, ha mindannyiunkat előbb el nem pusztítanak.

Tönkretehetik vérrel áztatott és sokat rongált földeinket, fölkoncolhatják fiainkat, testvéreinket és szüleinket, de a szellemet fölkoncolni nem lehet.

Nem búsulunk, ugyebár [...]; ne is búsulj, mert a ledöntött romokon, a kioltott élet nyomán új élet fog támadni, s virágok fognak nyílni újból a magyar rónákon még a mi számunkra. Nemzetünk még ma is rendelkezik saját hivatásával, s ha e hivatásban megakadályozzák is, újból és újból küzdeni fogunk az isteni szózat teljesítéséért.

Ne csüggedj, soha se csüggedj, lelkem Milikém; tudd, hogy a Te egyetlen hűségeseid sohasem csügged, s bár egyedül van itt idegen világban, „ellenség” földén, hitét el nem veszíti, s remél. Ő tudja, hogy a helyzet szomorú a „babyloni vizeknél”, de afelől is meg van győződve, hogy lesz még idő és alkalom, mikor otthonát szabadon újból építheti övéi számára. Csak egy a vigasza neki akkor, mikor minden épkézláb ember [a] nemzeti zászlót védi otthon, s ez az, hogy ő is küzd s nem kevesebb erővel hazájáért, küzd a jövő érdekében a tudományok mezején; küzd azért, hogy valamikor egy nemzet nevelésében kivehesse szerény helyét és részét, és így az emberi szellem fejlesztéséhez hozzájárulhasson a nagy Istennek jóvoltából.

Kicsikém, add át szívbeli üdvözlésem s csókomat mind a mieinknek, s érezd ajkaidon az ezer csókokat, melyeket a Te egyetlened küld neked: Elek

[egy ív hiányzik]

...bezárom rövid leveletemet, s mindenkit csókolva, Téged természetesen ezerszer, maradok mindig a Tiéd: Elek.

1914. november 25., Oxford, Manchester College

Drága, egyetlen Milikém!

Remegve fogom kezembe a tollat, hogy Neked ismét írjak; írok, habár nem tudom elküldeni a levelem sem, de remélhetőleg valamikor szeretettel fogod elolvasni.

Tudod, borzasztó rossz híreket hoznak ismét az újságok, s ha rájok hallgatók, szinte rá vagyok utalva, hogy eltemessem minden reményemet, s kiirtsam lelkem mélyéről magasabb vágyaimat és kétségbeessem. Ezen újságok érthetően nagyon, de nagyon idegesek, s minden kedvező orosz győzelmi hírt annyira felűjnek, hogy szerintük szegény Magyarország, szegény Erdély, az én hazám s az én népem már rég nem is létezhetik. Szörnyű, nyomasztó itt lenni egyedül, távol az enyéimtől, tőletek, kikkel szívesen tudnék meghalni is, s kik jól tudjátok, hogy szegény hazánk mindenképpen igazán tragikus életre van elhívva. Úgy szenvedek, lelkem hite, szívem reménye alá van aknázva, de érzem, tudom, hogy engem megtörni semmi-semmi sem tud!

Talán elvesztek máris testvéreim, talán családom éhen halni, elsorvadni készül, talán Te és Ti is szenvedtek a legsajnálatosabb módon, talán hazánk szabadsága századokra sírba fog szállani, talán gyönyörű völgyeinket, bérceinket saját vérünkkel fogják pirosra festeni, talán megölik mindenünket, s sárba tiporják a legszentebb kincseinket, s reményeinket sötét bányák vagy börtönök mélyén fojtják meg lassú halállal vagy bitófára kötik – egyszóval talán az ördög műve didalmaskodik szegény magyarok fölött, talán az istent is kiütik trónjából, s cárral fogják helyettesíteni: mind meglehet, mindent megtehetnek, de egyre nem képesek, s ez az, hogy az én reményemet nemzetem jövőjét illetőleg, s az én hitemet és bizalmamat a magyar nemzet nagyszerű hivatását illetőleg meg nem ölhetik, el nem pusztíthatják, ki nem irthatják, még akkor sem, ha engem megölnék! Én akarom, hogy az én nemzetem megélje hivatását még ez ádáz küzdelmek után is, s az akaratnak ellent állni nem lehet. Én kívánom, hogy az én akaratom megtestesüljön márványban, mely márvány jellemzi a mi nemzeti akaratunkat, s példázza a tiszta szabad akaratot és magasabb életre való föltétlen vágyat meg áhítatot.

Kicsikém, görnyedek idegen honban, népek között, kik teljességgel nem értik a mi hazánkat s nem gondolják, hogy a mi hazánknak is van egy nagyszerű hivatása ezen a világon.

Idegen népek között vagyok, kik más érzeményeket táplálnak lelkükben, kik aligha tudnák fölfogni és megérteni azt a forró szeretetet, melyet én táplálok lelkem mélyén hazám iránt. Onnan nőttem ki, ott nyugszanak elődeink, ott pihen anyám, ott testvéreim, rokonaim, ott él családom, ott küzdöttek s tán még ma is küzdenek hős testvéreim, ott él a Te családod s mindenek felett ott vagy Te magad. Szülőföldem, házunk, kevés javam, ismerőseim, anyanyelvem, szokásaink, erényeink és bűneink; minden, minden ott van, s velük van az én lelkem szüntelen.

Óh, ha tudnád, hogy naponta százezerszer halok meg a megölt katonákkal, s százszor támadok föl lelkemben a kezdő küzdőkkel; ha éreznéd, hogy szívem ott dobog minden küzdelemben, s harcol Istenért és hazáért, tán akkor el tudnád azt is képzelni, hogy mit kell nekem elszenvednem itt, ez idegen világban.

Idegen világ, idegen népek, kik a legszívesebbek, kik mindent megtesznek szeretetükből kifolyólag, kik szeretnek és szánnak engemet, de kiknek érdeke összeütközik az enyéimmal.

Óh, Te, jók ők nagyon egyénileg, de elvégre is harcolnak fajuk és nemzetük fennmaradásáért. Eközben azt gondolják, hogy ők harcolnak az igazságért s senki más, de minden ország ezzel körülbelül hasonló képpen van. Mily kicsiny az ember, milyen alacsonyak érdekei. Nem tudunk még oda felemelkedni, hol meg-

értjük egymást, s hol létesítjük az Istennek országát. Hiába, balgák az emberek, s még nagyon fejletlen az emberi nem minden fejlettsége ellenére is!

És a titáni küzdelem közepette én harcolom az egyik legnagyobb harcot, ki mindet le kell, hogy győzzek, s ki amellet tanulmányaimnak kell, hogy szenteljem magamat a jövő felépítése érdekében.

Isten veled, csókol: Eleked

1914. december 6., Manchester College, Oxford

Óh te kicsi szerelmes Milikém!

Tegnap befejeztük az első szorgalmi időszakot, s a hallgatók nagy része haza is ment a College-ből. Mi e College-ben természetesen sokat vizsgázunk, s így a múlt héten két vizsgánk is volt (szerda du. 2–4 unitárius egyháztörténet, péntek du. 2–5 Apostolok cselekedete), s én kb. igen jó eredménnyel, minden esetre egészen nyugodt lelkiismerettel távoztam a vizsgáló teremből. Egyik barátom s családjuk (Mr. Scott!)⁵ meghívott volt saját házukhoz Dentonba (közel Manchesterhez), s úgy volt, hogy ott töltöm nagyobb részét 6 heti vakációmnak, és így a karácsonyt is, de elvégre is, utoljára is a rendőrség beleszólt a dologba, s így nem mehetek. Mr. Lawrence Scott írta levelében, hogy fiát, illetőleg fiait ide fogja küldeni, hogy ne legyek egyedül a College-ban, s nem tudom, el fognak-e jönni, de megírtam, hogy én magam egészen jól vagyok, s ha ők el lesznek foglalva, csak maradjanak otthon. Nagyon szíves, aranyos emberek! Mr. Philipson (Ralph)⁶ minden esetre azon volt, hogy itt töltse idejét velem, hogy ne legyek egyedül, s a családja is azt akarta, bár ő a nyáron is igen keveset lehetett otthon (én ott voltam két hétig Newcastle upon Tyne-ban), de én hazaküldtem legalábbis három heti vakációra, s ő így karácsony után fog visszajönni, hogy enyhítse szenvedéseimet, s megossa velem a magány keserveit.

Most az első héten Mr. K. Dunbar⁷ van itt, ki Kanttal foglalkozik, de ki különösen azért maradt itt péntekig, mert kedvese (jegyese?) akkor megy haza vele Írországba a Channing House Schoolból, Londonból, amint én gyanítom a dol-

⁵ Scott, Charles Prestwich (1890–1951) 1911–1914 között volt a Manchester College hallgatója, édesapja a Dentonban szolgáló Scott Lawrence (1844–1930). Ők látták vendégül Kiss Eleket. Később Charles jóvoltából tanulhatnak a Kiss lányai külföldön: Viola 1937–1938-ban a Channing Schoolban, Londonban, Éva pedig Svájcban (tkp. egy nevelőintézetben dolgozott, ott tanult franciául.)

⁶ Philipson, Ralph (1887–1955) Kiss Elek évfolyamtársa és jó barátja, angol unitárius lelkész 1916–1955 között.

⁷ Dunbar, Kenneth (?) 1913–1916 volt a Manchester College hallgatója, valószínűleg később nem vállalt lelkészi állást.

got. Mr. Macrae [Lachlan], a felügyelőnk még itt lesz szerdáig, akkor ő is megy haza Skóciába.

Itt természetesen mindent megtesznek, hogy napjaimat kellemessé, legalábbis tűrhetővé tegyék, s én magam is azon vagyok, hogy ne unatkozzam. Én természetesen nem is unatkozom, hiszen újból könyvem megírására szentelhetem időmet (Az értelmi és erkölcsi nevelés viszonya!)⁸. Már írtam 235 oldalt, s még a történeti részt nem fejeztem be. Egy nagy könyv lesz belőle, remélhetőleg kb. 600 oldal.

Tudod, édes Milikém, jelenleg jól érzem magamat, mert érzem, hogy hivatásomnak élhetek megint, miután a College-hoz tartozó munkát félretettem egy kevés ideig.

A múltkori hír, hogy az oroszok teljesen legyőzték a németeket s mindenkit – úgy látszik – nem volt igaz, s amennyire a lapokból kivehető, a németek kapták a jobbik felét.

Istenem, mikor lesz vége ennek a titáni küzdelemnek, s vajon győz-e az igazság, vagy van-e ott igazság egyáltalán, ahol annyi vér foly?

Ne csüggedjetek, lelkem; Isten velünk lesz, csak mi legyünk Istennel.

Ezerszer csókol a te Eleked, ki megy jelenleg vacsorázni, s vacsora után dolgozni fog...

A te mindig hű Eleked

1914. december 10., Oxford, Manchester College

Drága, kicsi Milikém!

Ma kaptam meg a múlt hónap 23-án írt leveledet, melyből tán azt olvashatom ki, hogy még mind éltek, s hogy szegény apám most is gyomorfájásával kínlódik, mint rendesen. Józsi bátyám⁹, Ida férje s Anna jegyese biztos helyen vannak, s csak Dénes és Gyula¹⁰ vannak veszélyeztetve. Ti is megvagytok, bár roppant drá-

⁸ A Magyar Tudományos Akadémia pályázatára készült mű ugyan nem nyert pályadíjat, de a szerző két kötetben kiadta Kolozsváron. (Dr. Kiss Elek: Az értelmi és erkölcsi nevelés viszonya. Nyomtatott Stief Jenő és társa könyvnyomdájában Kolozsvárt. 1916. I. k. Uo. 1917. II. k.)

⁹ Rokkantként tér haza a háborúból, feleségét a menekülés során saját udvarukon lötték agyon.

¹⁰ Kiss Dénes az orosz harctéren halálos fejlövést kapott, árváinak neveltetéséről Kiss Elek gondoskodott. Ilona szabó-varró szakmát tanult, majd kikerült Angliába és egy aggmeház vezetője lett. Családot nem alapított. Dénes kovácmesterséget tanult, majd Kolozsváron a Renner börgyárban dolgozott. Árpád Kolozsvárott telepedett le, és jó nevű kárpitos lett. András Gyula, Emília bátyja francia hadifogságba került, túlélte a világháborút.

gaság van. Hát csak éppen hogy meglegyetek, az a fő. Valamikor ennek a háborúnak is talán csak vége lesz, s valamikor tán eljön a mi időnk is, mikor a fölépítéshez foghatunk, amit most kénytelenek lerontani. Ez is hozzátartozik a kultúrához? Úgy látszik! Nem baj, no! Küszködünk mindannyian valamiért, s ők a legdrágábbat, a hazát védik az ellenségtől, míg én gondolkozásmódunkat akarom némi tekintetben gyarapítani és sajátossá tenni.

Ferenczi Júlia hát férjhez ment, s Asztalos Ferencnek mégis a felesége. Megérdemlik egymást, szegények, hiszen annyit epedtek egymásért. Isten áldja meg frigyüket, hogy élhessenek jól, ha Feri haza kerülhet a háborúból valamikor.

Óh, édes kicsikém, ha a magam és a Te jövőd felől gondolkozom, ha arra gondolok, hogy valamikor tán mi is egymáséi lehetünk, a könnyem kiesik, mert bizony Isten, nem merem e nagy boldogságot remélni sem.

Mégis, kicsikém, ugye, úgy lesz; egymáséi leszünk, s felfogadjuk és meg is tartjuk, hogy minden erőnket a haza felvirágzása érdekében fogjuk foglalkoztatni?!

Igen, Dr. Carpenter¹¹ és neje egy hétre meghívtak házukhoz, s vasárnap oda fogok menni, hol előreláthatólag jól fog telni időm. Ők is nagyon szeretnek, valamint egyéb más barátaim is.

Ma itt rossz híreket hallottam a háború felől, különösen a szerbek megverték a mi seregünk jobbszárnyát, s a németek elveszítették három hajót Dél-Amerika partjain.

No de, ez nem tartozik énhozzám; hiszen én nem kezdtem a háborút, nem is folytathatom és be sem is fejezhetem. Nekem a világon egy más feladat jutott osztályrészül, s én hivatásom teljesítésének szentelem hát életemet. Végezze az a háborút, kinek osztályrésze az. Az én harcom és küzdelmem nem kevésbé dicső, mint az.

Nemsokára aludni megyek, hogy felőled álmodhassam, s azzal a tudattal teszem le tollamat, hogy Isten és lelkem előtt lelkiismeretem nyugodt lehet, és hogy Te is éppen oly gondolatokkal hajtod fejedet párnádra, mint én teszem azt itt.

Az Isten áldjon meg, lelkem – aludjatok csendesen. Szerelmesed csókol Téged: Elek.

¹¹ Carpenter, Joseph Estlin dr. (1844–1927) unitárius lelkész, az összehasonlító vallástudomány professzora, 1906-tól 1915-ig a Manchester College principálisa, Kiss Elek mentora.

Kiss Elek fogságban írt levelei András Emíliához (1915)

1915. május 23., Frimley

Near Aldershot

Surrey, England

Pünkösd piros napja vagy piros pünkösd napja.

E hónap 17-én elfogtak Oxfordban,¹² azaz letartóztattak mint hadifoglyot, ellenére annak, hogy én lelkész vagyok, s így hazai törvényeink szerint nem tartozom a hadkötelesek közé. Két év előtt mint Egyházam kiküldöttje ideutaztam nagy reményekkel s nagy akaraterővel és erős elhatározással. Munkám kb. nagyjában el is végeztem s szerencsére befejeztem neveléstani tanulmányomat, Az értelmi és erkölcsi nevelés viszonyáról és a Dr. Carpenter kis könyvének lefordítását is („The Place of Christianity etc.”)¹³. Ezek verseimmel, kisebb elbeszéléseimmel s drámai művemmel együtt most Dr. Carpenter birtokában vannak Oxfordban a Manchester College-ban.

Három vizsgát tettem ez évben (egyháztörténelem; újtestamentum és filozófia), s két évi értekezésemet is befejeztem (ószövetség és filozófia), s ezek a professzorok kezeinél is vannak, de az újtestamentumit nem írhattam meg, mert ezen dolgozva tartóztattak le s szállítottak ide e „concentration camp”-be, vagy hadifoglyoknak összeütemített börtönbe. Itt természetesen nincs alkalmam a nyugodt tanulmányozásra, s bár Erasmus nevelési gondolataival foglalkozom néha, mégis ezt alig se lehet egészen kényelmes és komoly munkának nevezni, amilyen komoly munkát én szoktam végezni! Természetesen sok mindenféle nép van itt Ausztria-Magyarországból és Németországból, s velük sokat tárgyalok angolul, mert magyarul beszélő embert itt nem találtam s németül beszélni még aligse tudok. Valami csak ragad rám a németből is, ha sokáig kell itt maradnom, de elémemet aligse vagyok képes összpontosítani egy nyelvnek beszélni való tanulására jelenleg.

¹² Május 17-én idézték be a rendőrségre, de nem találták otthon, így tulajdonképpen internálására május 19-én, hétfőn került sor.

¹³ A fordítást az Unitárius Irodalmi Társaság adta ki 1923-ban. Teljes címe: A kereszténység helye a világ vallásai között. Írta dr. Carpenter Estlin J., London 1911. A második kiadásból fordította dr. Kiss Elek teol. tanár. Az Unitárius Irodalmi Társaság Kiadványa (I.) Szabó Kálmán nyomdája, Cristur (Székelykeresztúr).

[2]¹⁴ 1915. május 23., *Frimley Camp*

Egy olyan német pappal vagyok egy sátorban (nyomorult sátor, csak egy szikra, s tízen vagyunk benne, s szerencsétlenségünkre mind magas férfiak, s éjjel alig férünk benne. Mégis jó időben jó, de esőben nagyon-nagyon rossz.), ki 3 évig volt misszionárius Indiában s ki Angliában is sok időt töltött el, s ki közel a mi College-unckhoz, a Mansfield College-hoz tartozott Oxfordban (neve: Hauer¹⁵). Találkozom, s sokat tárgyalok vallási szektákhoz s szociális egyesületekhez tartozó különböző emberekkel is, kik igen érdekesek valójában. Ezekről még lesz alkalmam írni, és így jelenleg a piros pünkösöd napjáról fogok szólni.

Gyönyörű idő van (már amilyen Angliában lehet), s abból a néhány ezer emberből, kik hasonlóan foglyok (mintegy 50 lépésnyire német katona-foglyok is vannak, mintegy 1500) sokan itt heverésznek körülöttem s különböző beszélgetéssel és játékkal, időtöltővel vannak elfoglalva. Én a cipőimet levetettem s föl-kuporodva egy sátordeszka negyedrésszére, írom e sorokat. Egy ember mellettem jólesően alszik, s tán övéi felől álmodik, mint én szoktam éjjelente.

Nem messze tőlem két fiatal legény birkózik, s mások bokszolnak, és ismét mások szabadgyakorlatokat végeznek. Az út kb. 68–70 m-re van tőlünk, s ott (vasárnap lévén) a népek lézengenek s bámulnak ránk, kiket gyermekgyilkosoknak s véres németeknek hívnak általában. A camp négy sarkában négy szuronyos angol katona őrködik, hogy nehogy megszökjünk a szúrós drótokon keresztül. Én visszaidézem előbbi pünkösdjeimet, s a mait tartom a legpirosabbnak. Fogolynak soha sincsen jó dolga, s szemei mindig kápráznak; különösen igen nekem, ki annyit és annyi mindent elveszítettem a háború alkalmából.

[3] Az este gyönyörű naplementében volt részünk, s én részemről azon alkalmából gyönyörködtem a természet szépségében. A hazaiak felől álmodtam, s ma reggel szép napra ébredtem fel. Ha most körütekintek itt, ahol üldögélek, látom a zöld erdőfélét, s úgy érzem, hogy Tantaloszt újból meg kell élnem.

Hogy milyen itten a szabadság, azt csak a fogoly tudja megítélni és átérezni. Fogoly, ki idegen országban bűn nélkül azért szenved, hogy magyarnak született, s hogy hazáját szerette, szereti és nem mutatkozott hűtlennek hazájához, mint azok, akik megtagadták a hazát a kényelmes életért s a szabadon (való) maradáhatásért. Én szerencsétlenségemre ilyent is ismerek s a lengyel dr. Ektlich ilyen Oxfordban.

¹⁴ Az oldalszámokat []-lél jelöltem, a helyesíráson nem javítottam.

¹⁵ Hauer, Jakob Wilhelm (1881–1952) német indológus, a német „újjogány” mozgalom megalapítója, amely a nemzetszocializmus ideológiáját hirdette (Deutsche Glaubensbewegung).

Piros pünkösd napja! Enyéim halál megvetéssel küzdenek a haza szabadságáért s engem tanulmányaim közepette bebörtönzött az angol. Ó Istenem, mivé lettek az eddigi „nagy” nemzetek! A babiloni vizeknél kesereghetünk mi is itt, s bár e nemzetet nem lehet Babilonhoz hasonlítani, az erő és a hatalom tekintetében, mégis a hasonlatot megkockáztathatjuk, s bár mi sem vagyunk zsidók Jeruzsálemből, mégis sírhatunk a vizek mellett. Meghalt testvérem, sebesült bátyám, szegény családom, jegyesem (óh lelkem!) s az ő családja, ismerőseim s a haza felidéződnek lelkemben, s remélve egy jobb jövőt, fogolyként töltöm el piros pünkösd napját itt.

Isten veletek enyéim, tiétek örökké,

Elek

[4] 1915 május 24., Frimley Camp

Az idő ma is, mint tegnap, meglehetősen szeles, de gyönyörű, s ha nem esik az eső, minden rendben van. Csak most jut eszembe, hogy az első éjjel kufferemben mindenem átázott, könyveim is alig tudtam megszárítani újból. Tegnap vasárnap lévén, sokan jöttek az útra kocsival, biciklivel s sétálni (gyalog) és bámultak minket, kik úgy spacérozunk itt bezárva, mint az oroszoknak a ketrecben.

Szél fújt, meglehetősen erős szél, s amint de. heverészttem, csaknem megtelt a két szemem finom fövennyel s a füleim valójában tele voltak, de azon is átestem. Labdázunk, gyakorlatoztunk, ami nem tetszik az angoloknak, kik önkénytelenül is arra gondolnak, hogy itt sokan kiképzik magukat a jövőbeli harcra. Mintha mi részt vehetnénk bármi fajta küzdelemben?! Én pap lévén sokat gondolok arra, hogy haza kellene mennem, mivel én nem tartozom a küzdőkhöz, de minden az angol előljárókon, hivatalosokon függ. Tegnap kaptam Philipson barátomtól levelet, ki tudatott afelől, hogy megpróbálják megszabadításomat, de az angol szervezés oly gyöngye, hogy itt hivatalosan eljárni rettenetesen nehéz. Egy „ajánló v. javasló testület”-et fognak tán alakítani s oda lehet majd fellebbezni érdekünkben, de mikor lesz ez? Ilyen fejetlenséget soha se láttam életemben, de nekem természetesen nem lehet beleszólásom semmibe, mivel engemet idegen ellenségnek bélyegeztek, és tartanak itt. Szegények, ha tudnák, hogy én sok jót tehetnék még érdekükben hazámban, nem volnának ilyen ostobák. De bocsáss meg ellenségeidnek, mert ők valóban nem tudják, mit cselekszenek!

[5] Én egész ártatlanul tanulmányaimmal foglalkoztam Oxfordban Collegeunkban, s akkor jöttek a liverpooli és londoni lázongások,¹⁶ mely lázongások az

¹⁶ Liverpoolban május 7-én, a Lusitania elsüllyesztése után kezdődtek a lázongások, Londonban pedig szeptemberben.

idegenek ellen irányultak, különösen a németek ellen. Sok szemtanúval beszéltem itt, kik mindenüket elveszítették, mert e nagy nemzetnek drága fiai összerontottak mindent, s ellopták az értékes dolgokat a szegény idegen népek házaiból és boltjaiból. Erre természetesen a lapok is lábat kaptak, s jött a bebörtönzésünk nyakra-főre, minden okos meggondolás nélkül. Én is idekerültem. Miért tartanám magamat jobbnak mint mások? De nem ez a fő. A fő dolog az, hogy itt a vezetők elveszítették a fejüket s a felséges népnek akarata előtt meg kellett hajolniuk. Tették pedig ezt szívesen. Azóta egy hét is alig telt el, s a liberális kormány már meg is bukott. Most egy koalíciós kormány létesítésén fáradozik az öreg miniszterelnök. E korban meglehetősen sok baj van mert itt a „szabadság” eszméje olyanforma, mint a francia forradalom idejében a francia szabadság eszméje volt. Valami jó csak ebben is van, s eljön még az idő, midőn ismét normális állapotoknak fogunk örüdeni, s mikor e nemzet is megtanulja az ideáloknak való hódolást, s a szent célokért való küzdést, mikor a nemzet értékelése a hasznossági értéket nem fogja végcélnak tartani, s mikor egy kissé magasabb szellem fogja áthatni a nemzetet, mint nemzetet. Sokat fognak ezek tanulni a német szellemtől, mely oly hatalmas organizáció teremtésére volt képes, s még amellet az egyéni sajátosságról sem feledkezett meg, mint célról. Természetesen mi is tanulhatunk az angoltól az egyén megbecsülését illetőleg.

[6] Elég az hozzá, hogy ismét e deszkadarabon ülök, s írom e sorokat. Dr. Carpenter levelében megígérte, hogy később, a jövő hónapban meglátogat, de jelenleg nem teheti, mert rettenetesen el van foglalva egyetemi vizsgákkal és a College-ban is saját dolgaival. Én részemről akkor szeretnék hazamenni, amikor ő idejönni szándékozik, de természetesen lehetetlent én sem tehetek.

Jó idő lévén jól érzem magam, s bár újságot még nem olvastam, levelet sem kaptam ma, és pakkom Oxfordból még nem érkezett, mégis vidám hangulatom van. Nemsokára 11 óra, s nekünk ki kell rukkolnunk napi vizsga [vizsgálat] végett, és így félbeszakítom írásomat. Sokat gondolok haza, és különösen kicsi Milikém sokat foglalkoztat. Remélem, hogy Itália még nem izent háborút. Alacsony politikát követ ő, de Isten csak megsegíti az igazat. Ha az ország (Itália) nem bolondozna jelenleg, akkor egészen biztos volna máris győzelmünk, de ha ő háborút izen mint a 9-dik ellenség, sokat kell még küzdenünk Isten nevében hazánk megmentése érdekében. A haza mindenek előtt!

Lelkem Milikém, szeretettel csókol Eleked

[7] 1915. május 25., *Frimley Camp*

Kedves kicsi Milikém!

Ismét új napra ébredtem, s mikor ma reggel fölnyitottam szememeimet, olyan rosszszul esett, hogy fogolyként ébredtem fel, holott álomban szabad voltam, s is-

merőseimmel találkoztam, különösen Medeséren, s ott is a szélmalom mellett fekvő földünkön. Az az egy vigasztalásom tehát megvan még, hogy álmaimat nem sikerült az angol kormánynak leigázni, rabságra kárhozatni. S ez is jobb, mint semmi, mert én – amint te jól tudod – sokat, mindig álmodom.

A tegnapi nap ismét eltűnt s – így egy nappal közelebb léptünk sírunkhoz. Igen, sírról beszélek, mert mikor újabb ellenségek támadnak fel a láthatáron, elfog a bánat, s szomorúság vesz egy percig erőt rajtam, de csak azért, hogy gondolataimat újra rendezzem, s megszokjam azt az eszmét is, hogy most már Olaszország ellen is küzdenünk kell, ha oly hűtlenül elhagyta és megtagadta a szövetséget, sőt háborút is izent ellenünk.¹⁷ Szegény hazám és szegény népem! Mennyit is kell szenvednetek a félbarbárság és hűtlen barátok közepette! A történet megtagadva áll ott, s ezek az országok a koncot lesik a múlt hírnév és becsület sárba tiporása árán is. De ennyi elég efelől. A dolog valóban nem méltó, nem érdemes főlemlítésre sem, hiszen az aljasságot jobb elfeledni és megbocsátani, ha lehet. Annyi talán bizonyos, hogy az említett ország hűtlenül elhagyott, s szövetségesei ellen fordult kapzsián, de a mi népeink sokszorozott erővel kell, hogy védjék a hazát, melytől én szerencsétlenségemre oly távol, itt idegenben – hova tudomány szomja hozott s hol ellenségnek tekintenek – bezárva szenvedek naponként, s százszor szenvedek azért, mert semmit sem tehetek hazámért. Mégis, a tapasztalat igen jól fog, jó lesz a jövőben is.

[8] Tegnap du. elszavaltam német barátaimnak Eötvös József A megfagyott gyermekét, a Himnuszt (Kölcsey F.) s Petőfi Talpra magyarját (Nemzeti Dal) és ők, bár nem értettek egy szót se magyarul, mégis élvezték a kifejezést és az érzelmet, mellyel kifejezésre juttatni törekedtem a tartalmat. Mikor a Talpra magyart szavaltam a sátorban, sokan összesereglettek kívül s megrökönyödve hallgatták a hangos recitációt s szemlélték a kézhadonászást, a gesztikulációt. Bizonyára gondolták, hogy a magyar nagyon véres és vérmes lehet, és kell, hogy legyen, mert még mint fogoly is úgy tüzel, olyan tűzzel szaval, mintha a csatatéren az utolsó támadásra készítené elő a legénységet.

Különben egy idő óta, mióta megismerték erőmet s szívósságomat és testi ügyességemet; mióta tudják, hogy én dobok a legtovább, s hogy jól tudok ugrani, játszani bármit, s buta sem vagyok, és kézen járni is tudok, egyszóval, mióta tudják, hogy ezermesterek közé tartozom, s hozzá még unitárius lelkész is vagyok, s uramfia még doktor is, igen nagy a respektusom, tiszteletben tartanak. Nevelés,

¹⁷ Kiss Elek meglepően jól tájékozódott, Olaszország alig két nappal korábban, május 23-án üzent hadat a Monarchiának. Valószínűleg az angol lapok meglehetősen rendszerességgel az internáltak kezébe kerültek.

szociális mozgalmak, filozófia, irodalom, történet, s egyszóval minden elképzelhető tárgy kezem ügyében lévén és meglehetősen otthonosan érezvén magam itt is, ott is, és politikához, a háború mozgalmaihoz, földrajzhoz is jól értvén, egy tekintély vagyok sokak szemében. Általában hindunak vagy töröknek gondoltak és gondolnak, de mikor megtudják, hogy magyar vagyok, elbámulnak rajtam. Rendesen nem tudják a németek sem kiejteni a „magyar” szót, természetesen az angolok egyáltalában nem képesek erre. Az idő ismét gyönyörű s én ua. a deszkán kuporogva írom e sorokat.

[9] Most az a kétezernyi fogoly, kik itt vannak, egy kissé csendesebb, mint előbb volt, s ez arra vall, hogy kezdenek lecsillapodni valamennyire. Tegnap nem kaptunk újabb foglyokat, de mikor újak jönnek, az egész népesség fut ehhez a kerítéshez és ahhoz is, és hazafias dalokat énekelve fogadják a csak belépőket. „Deutschland, Deutschland über alles...” mindig ott van, s borzasztóan meglepő lelkesedéssel éneklük a németek ezen nemzeti énekét.

Nálunk az „Isten, áldd meg a magyart!”, a „Hazádnak rendületlenül...” s a „Kossuth Lajos azt izente...” részesül hasonló elbánásban, de valahogy van, nekem a mi énekeink igen-igen szenteknek tűnnek fel, mivel azokban elvégre is a szent értékek megvédéséről van szó, s nem a világ megszerzéséről, ami megvan eszmeként mind a németben, mind az angolban (England rules the waves). Egy páran tárgyaltunk afelől, hogy „football” labdát fogunk vásárolni s játszani fogunk mi öregekül is (én 27 éves vagyok!), mert a fiataloktól – kik nem játszanak valami jól – jó példát kaptunk.

Kívülről ma levelet várok, s még kaphatok is (tán csomagot is) de természetesen itt benn is megtalálom azt az eledelt, ami elég arra, hogy éljek, s még jónak is nevezhető akkor, ha a falunkban levő disznópásztor kosztjával hasonlítom össze. (Reggel 9 órakor kenyér margarinnal s tea, délután fél 3-kor leves hússal s kenyér, este 6 órakor kenyér margarinnal s tea, mi kell ennél több?!)

Igen, naponta sok repülőgépet látunk itt, mert sok gyakorlatozó katona lakván a környéken, óvatosoknak kell lenniük a katonai hatóságoknak.

[10] A helyzetünk egyáltalában nem irigyelhető itten, s mégis egy tekintetben jobb, mint a kényelmes és tobzódó Oxfordban. Jobb pedig azért, mert itt csak olyan emberekkel találkozom, kiknek eszmei közössége az enyémmel harmóniában van, s így nem kell mérgelednem azon ostobaságok miatt, melyek Oxfordban oly nagyon sértették belső érzelmeimet, s melyeket az előadásokon némely professzoroktól, s előadásokon kívül a hallgatóktól s másoktól kellett hallanom.

Csak most látom, mennyire fontos az, amit kedves professzorom, dr. Schneller István annyit hangsúlyozott: az eszmei közösség, a közös ideál s így kö-

zös célok. Minden egyéb eltörpül ezek mellett, még az anyagi föltételek = material conditions (vö. Marx történeti materializmus) is melyeket pedig egyik szabó barátom oly sokat és nagyon hangsúlyozott, mint legfőbb és csaknem egyetlen tényezőt az életben, míg én meg nem győztem őt egyoldalú és téves felfogásáról.

Szó esett a magyarok eredetéről is, a magyar nyelvről is itt a tegnap, s ezen alkalomból szavaltam magyar költeményeket. A magyar nyelv általában jó hangzású lévén, igen jó behatást gyakorolt barátaimra.

És most, édes kicsi lelkem, levelem bevégezem, mert még ma újságot se olvastam, s másfelől nemsokára a napi gyülekező ideje van.

Tegnapi levelemben említettem, hogy Philipson barátom biztosított arról, hogy megszabadításom érdekében a lépéseket megkezdték. Dr. Carpenter fog a vezető lenni e téren.

Kicsi, tudom, hogy otthon is szomorúság honol, mert sok az ellenség, de azt is tudom, hogy minden lehetőet megtesznek. Csókomat add át a Tieidnek, s Téged ezerszer csókol Eleked.

[11] Egy pár felleg veszi körül az erejét vesztett napot, s mégis ellenére annak, hogy du. hét (7) óra van, nem egészen hűvös, sőt kellemesen üde az idő. Csak most lépte át börtönünk küszöbét egy pár száz fogoly, kiket ártatlanul börtönzött be a nemzet mint hadifoglyokat. A napi híreket szorongva hallgattuk végig egy pár „szegény” újságból, s ismét visszatért közénk az egyhangú, magányos élet tudata. Sátrunkban egy szegény férfi citerán játszik, s engem is kértek, hogy hallgassam őt, de én 20 fillért hagyva hátra számára, ide jöttem, idehozott a lelkem s különösen a szomorú nap, a lehanyaglani készülő nap bánatos szemlélete. Magamhoz vettem tehát papírom, s ismét itt üldögélek e deszkán, és írom e sorokat.

Minden felhő nyugat felé vonul, avagy mutat, s ott körülveszik a napot, de általában csendes idő honol. Olyan rongyosak ezek a szegény felhők, s úgy seregenek a nap köré, mint félmeztelen pásztorok az esti tüzet körülveszik, s egy ideig botjukra támaszkodva szemlélődnek, fűtöződnek, s majd közelebb kerülve a meleg középpontjához, nekiheverednek a tűznek. S van valami szomorúság mindebben. Bizonyos nomád szellem és gondolat hatja át a lelkemet itt a tétlenség tanyáján, s bizonyos el nem érhető báj teszi oly csábossá előttem e csendes alkonyatot. Ott fenn minden a lepihenésre mutat, s itt lenn forranak a lelkek, s keserűséggel meg vegyes érzelmekkel vannak tele.

Nem messze tőlem, kívül a válaszfalon, a tövises, szúrós drótokon két kislányka játszadozik (8-10 évesek) s anyjuk meg hol olvas, hol a foglyokat, hol pedig a szomszéd fiatal főhadnagyt szemlélgeti látócsövével.

[12] A lánykák kék lenge ruhában vannak, s egészen önfeledten, ártatlanul játszadoznak jelenleg, de sokszor akaratlanul is a foglyok által végzett szabad-

gyakorlatokat utánozzák. Anyjuk egy meglehetősen kövér, középkorú asszony, és elég magas, hatalmas nő. Az apjuk kapitány, a parancsnok itt. Egy kis család, itt közel hozzánk egy meglehetősen kényelmes sátorban (hogyne adnának kényelmet a saját emberüknek s pláne a parancsnokuknak?!). Sokszor gondolkodok rád, édes kicsi Milikém, amikor a nőt látom, s sokszor felébred bennem a család-alapítás vágya, melyet különben a nagy aggodalom közepette, mint fogoly, rendszeren elfeledek. Mégis nem tudok elcsüggedni, s nem tudom magamat beleélni a szürke életbe, hisz lelkem fel-felsír, s kéri egyéni sajátosságának, hivatásának megbecsülését, még itt a börtönben is.

Az előttem szabadgyakorlatokat végző foglyok éppen a lemenő nap alá esnek, s érdekes érzelmeket keltenek lelkemben, mialatt a langyos északi szél alkonyati érzelmekkel telt el. Gyönyörű kép; fogoly bebörtönözve gyönyörűbben nem részesülhetne. A kis fekete kutya a fölül leírt nőnek lába előtt feküdve, ásítva, s figyelmesen néz az asszonya szemei közé néha-néha. Nagyon ünnepélyes tekintete van, s fölötte komoly, mint minden Aberdeen terrier, komoly és méltóságos esetlensége ellenére is. Az asszony könnyű székibe huppant, s egy divatlap-félét lapozgat félszemével, míg figyelme és másik szeme leánykáin meg a foglyok gyakorlatain van.

Úgy ül ott, mint egy nagy kövér pulyka, s messziről (30-40 méter) felfuvalkodottnak is látszik valójában. Férje csak most tart feléje, most tér vissza elfoglaltságából.

[13] Fogolytársaim el vannak foglalva, s mint rendszeren történni szokott, akadnak olyanok is, kik akaratlanul is megzavarnak engemet írásomban, mellém kuporodva és vitatkozva a háború külső eseményeit illetőleg. Óh, a nap gyönyörű, csak éppen most. Elkeseredett vörös színben úgy tűnik fel, mint egy hatalmas gyilkos, mely borzasztó tette után elsompolyog a színtérről, de még messziről is villámzó tekinteteket vet vissza, mintegy biztosítva arról, hogy nem távozik örökre, hanem vissza fog térni a saját idejében, munkája teljesítésére.

A lelkemre ránehezedik az örök szegénység tudata a rongyos felhőfoszlányok látásán, s úgy érzem, hogy valamint őket elhagyja a nap, éppen úgy én is, mi is távolabb és távolabb maradunk a gazdag lélektől, mely áthatja az Atya gyermekeit mint testvéreket. Az eszme elröppen, az ideál eltűnik, s mi szétesve a világban űzzük kicsinyes érdekeinket, s raboljuk egymást azért, hogy a jövőben a jövő nemzedékek ismét küzdés nélkül, tétlenségbe süllyedjenek, s szibaritákká¹⁸ aljasodjanak. Borzasztó e háború az én lelkemnek, ha a testvériség és Egy Atya

¹⁸ Szibarita = csak az élvezeteknek, pompában élő elpuhult ember (Sybaris ókori város lakóiról).

szempontjából nézem, de fölemelő, ha a nemzet színvonalát el nem törölöm, ki nem ölöm lelkem tudatából.

Erre képtelen is vagyok, s mellé állok, nemzetem mellé. A lehányatló nap el-tűnik nemsokára, s mi is sátrunkba kell, hogy menjünk, de nem távozhatom e gyönyörű alkonytól anélkül, hogy hazámra áldást ne kérjek, s Titeket ne csókoljalak, ezer csók neked Milikém; aludj és álmodj velem; én is arra törekszem, szeretettel csókol: Eleked.

[14] 1915. május 26., Frimley Camp

Édes kicsi Milikém!

Ismét a deszkán kuporgom, s lábaimra téve naplómat, írom e sorokat. Legelőször is álmomról egy pár sort. Különösen két álom van az eszemben az éjjelről, s ezek a következők. Te jól ismered Móricz Zsuzsikát, ki szerelmes volt belém valójában, s ki férjhez ment a múlt esztendőben (vagy tán ez évben?) egy postatiszthez, és ki tanítónő volt. Az éjjel őt láttam álmomban, s vele kapcsolatban Keresztesi Dénes kedves barátomat. Valahol egy gazdag család létezett, s Zsuzskó ott lakott és ő volt a mindenes, a házi leány. Álmomban szerettem volna találkozni vele, s sokat kerestem, de a sok szobában nem találtam meg, két éjjelen keresztül. Már azt hittem elveszett, s akkor jött K. Dénes és ő azt mondta, hogy Zsuzskó jó leánynak és ártatlannak mutatja magát, de valójában nem az, mert amint beszürköl, azonnal elszökik hazulról s egész éjjeleken át fiatal emberekkel mulat (iszik és táncol), s reggel állít haza. Ő (K. Dénes) tanúkra is hivatkozott. Ez engemet borzasztóan érintett, s mikor elvégeztük e beszédet, benyitottunk egy szobába, melyet addig nem láttunk (ez nagyon hasonlított a Bálint János bácsi ebédlőjéhez), s hát Zsuzskó ott volt és azt a benyomást tette, hogy otthon áll. Mikor kérdeztem őtet a dolog felől, mindent tagadott, s azt állította, hogy ő állandóan otthon van. Én egy darabig hittem szavának, de K. Dénes meggyőzött arról, hogy Zs. hazudott. Ezen álommal kapcsolatban láttam medeséri nagyanyámat, s láttam János bácsi házát és Tégedet is, de te nem sokat törődöttél velem.

A más álom Mártonunkkal, házával a Csere-tetőn és dr. Schneller professzor úrral, sok hallgatóval van összekötetésben.

[15] Márton egy gyönyörű kerttel, házzal rendelkezett, de a ház nagyon kicsi volt. Az egyetemi hallgatók ott gyülekeztek össze, s Schneller professzor úr előadást tartott a „szőlőoldalban”, hova én egy duszát (szalmazsák) vittem ki neki, s ő azon ült, mert az idő egy kissé erős természetű volt. Schneller először a Márton házába ment, s ott az ágyon fennállva akart előadást tartani, de a „ház” (a szoba) kicsinek bizonyult. A vége az lett az egésznek, hogy a hallgatók szétoszlottak a 10 perces előadásról (a többi időt a professzor úr játékkal töltötte el), s én magam

valami egyebet álmodtam. Látod, Kicsi, Téged óhajtottalak látni, s csak éppen egy kevés ideig láttalak, s akkor se törődte velem. Mégis, így is jó.

Gyönyörű idő van ismét, sőt valósággal forróság ellenére annak, hogy még csak kilenc (9) óra. Új napra virradtunk ismét, de a mi életünkben alig van újabb esemény. Az este lefekvés előtt sokat tárgyaltam (vitakoztam) egy emberrel, ki a világ végét látja a jelen háborús eseményekben, s a közelgő millenniumon (1000 év) legelteti lelki szemeit, s mikor sarokba szorítottam saját szavaival, lefeküdni hívtak.

Sok mindenféle néppel találkozik itt az ember. No, meg egy új dolog is történt az estve velem. Egy meglehetősen jól bokszoló bokszolni hívtott, s én először életemben fel is húztam a kesztyűket s kiállottam. Természetesen én bokszolni nem tudok, de azért egy párszor borzasztóan sújtottam őt a földre s utójára arról panaszkodott, hogy rettenetesen súlyosan ütök bal kezemmel.

Istenem, mit értem meg! Én, aki lelkemből utálom ezt a brutális sportot, én kiállottam a porondra egy professzionális bokszolóval, s miként a falu hőse leütötte a cirkuszi birkózót, én is földre terítettem azt a bokszmestert.

[16] De ha meggondolom, hogy a tömeg élvezett, s újabb bátorságot is nyert némelyik ereje és ügyessége használatára, fejlesztésére, nem tűnik olyan borzasztónak fel az én bokszolásom.

Elvégre is annyit hallanak ezek az emberek olyan dolgokról, melyek a lemondásra buzdítják, hogy jó, ha erejük tudatára ébresztjük. Viszont némelyek erejüket brutális módon használják fel, s tán ez is indított arra, hogy sújtsak egy párat arra vagy azokra, akik ágálnak erejükkel itt. Ennyi elég erről is. Háborús hírekről semmit nem tudunk még ma, s éppen Mr. Hankinson leveléről, meg R. Philipson leveléről gondolkozhatom, mint új dolgokról. A hazulról küldött levél a Collegéba megérkezett, s onnan a szerencsétlenek ideküldték, és kb. el is vezett a levél, így dr. Carpenter említi levelében “registered” levelemet s az elküldését is. Pedig megkértem volt különösen Mr. Soundy-t, hogy magyar levelet ide ne küldjön, mert itt senki se tudja lefordítani, és következőleg leghamarabb eltépik.

A meleg nap úgy megsütötte hátamat, hogy jobbnak látom az írást félbeszakítani, s du.-ra hagyni a még följegyezni valókat. Sátrunk úgy-ahogy ki van takarítva, de ott ülni nem tudok, mert 7-8 ember mindig ott játszik sakkot vagy kártyát vagy dominót, s mindig szivarozik, s következőleg nekem ott ülnöm lehetetlen. Sétálok, füttyölök, énekelek, olvasok, gondolkodom, de arra ügyelek, hogy el ne mélyedjek gondolataimban, mert meg tudnék bolondulni. Mindeniket csókolja, s Téged ölel, és ezerszer csókol: Eleked.

[17] 1915. május 27., Frimley Camp

Kedves kicsi Milikém!

Tegnap du. nem írhattam, mert a sátrunkat költöztettük tovább vagy tíz lépéssel újabb tervek és parancsolatok értelmében. Ha meggondolod, hogy a sátor meglehetősen kicsiny, s mi 10-en (tíz) vagyunk benne, azt gondolod, hogy az hamar megesik; de ha tudod azt, hogy köztünk egy öreg német százados van, s kettőt kivéve (kik közül az egyik szobafestő s a másik pincér, s kik a rendes napi dolgot végzik egy schilling fizetése ellenében: minden héten mindenki 60 kr-t fizet nekik) a többiek vagy egyetemet végezettek, vagy pedig egyetemi hallgatók: nem véled azt olyan könnyű és serény dolognak. Restek ezen ifjak, mint a dög, ha munkáról van szó, s midőn minden készen van, ők az elsők, kik helyet foglalnak. Paraziták bíz ők szegények, de étvágyuk kitűnő van.

Így én sokat kellett, hogy dolgozzam, s nagyon is el voltam foglalva. Természetesen – amint te jól tudod – én nem húzódozom semmiféle munkától s Istennek hála, alkalmas is vagyok a dolog elvégzésére. Utóvégre is a sátrat felütöttük s később kijöttem e helyre: hol egy kis kabin áll (őrszoba, őrkabin) s innen bámultam a gyönyörű estét a nagyon is halovány holddal, mely telésnek indult, s így esőt ígér az itteni időjárás szerint.

A hatalmas villanylámpák a börtönünk körül olyan halovány színben tűntek fel, mint a hold, de valamivel mégis világosabbak voltak, s néha-néha látni engedték az alattuk elsétáló katonát, ki véletlenül ott járkált le s fel. Kettőzni kell az őrt a jelszó itt éjjel, s azért, hogy nehogy megszökjünk, minden éjjel sok őrt kapunk, míg nappal csak négy szuronyt szegző puskás katona örködik kívül a börtön-tábor négy sarkán.

[18] Az este még azt gondoltam, hogy esőt kapunk, mert például a tegnap nagy forróságunk volt, s a hold is nemsokára megtelik, de az éjjel megváltozott az idő. Hatalmas keleti szél fúj s az éjjel nagyon hűvös volt, minek következtében néha-néha egy kicsit fáztam is. Most is fúj a szél, s amint itt kuporgok e deszkán, papíromat, ruhámat, kezemet, szememet, megtölti igen finom porral. Gyilkos por s hideg szél, de mit törődjem velük, hiszen csak elmúlnak. Különben e szél igen jó arra, hogy megszáritja hamar általunk kimosott ruháinkat, „tisztánkat” (ami nem nagyon tiszta a megmosás után sem).

Tegnap sem kaptunk újságot s így a háborús eseményekről semmi újat nem tudunk, és nem is írok azokról következőleg. Itt különböző elméletek vannak forgalomban azt illetőleg, hogy miért tiltották el az újságolvasást, de ezekre nincs miért kitérnem. Csak éppen mellettem egy ember nyikizálja a szakállát egy rossz borotvával, egy ósdi tükör előtt, melyet egy cövekre kötött fel s szegény kínos grimaszokat vág orcájával, mert a borotva nem vág jól s különösen nem a szakállat.

Én magam még nem borotválkoztam meg, s olyan vagyok, mint egy valóságos vadember, fekete is: a nap borzasztóan elsütött, s mocskos is, mert bár sokszor mindegyre megmosdom, itt a por mindig vastagon áll rajtunk. És ez így van különösen szeles időben; de szép időben is, mert amint régebb írtam, az angol levegő és ájer mocskos, piszkos nagyon. Még ugyan távol vagyunk attól az időtől, de tizenegy (11) óra lassanként közeleg, mikor kirukkolunk, s csaknem egy óráig állunk csoportban; addig, míg a parancsnoknak tetszik.

[19] Itt természetesen nincs akarat az ő akaratuk ellen, s ki is jelentette a főhadnagy, hogy akármit parancsolnak, bármikor, legyen az jó vagy rossz, azonnal engedelmeskednünk kell a parancsnoknak, s ha nem, katonai szigorral járnak el velünk szemben. Természetesen én, mint rendesen, türelmes vagyok, s nem sokat búskodom szabadságom elvesztése miatt, mivel nem mélyedek el a helyzet rossz voltán való szemlélődésben. Csak éppen jelenleg a nap sütni kezdett jobban, s így nem fázom, bár a szél hatalmasan működik. A többiek is el vannak egyet-mással foglalva, s meglehetősen sokan sétálnak és vitatkoznak. Megdöbbenő, hogy általában az átlag emberek mennyire járatlanok minden tekintetben, s mennyire hiszékenyek olyan dolgokban, amik rájuk nézve jók. Ez különben együtt jár az életszeretettel s a fennmaradásba vetett bizalommal és erős hittel. Míg e sorokat írom, megzavar egy zsidó, s hadd írok egy pár sort felőle is. Ő 10 napja, hogy itt van, s szegény ortodox zsidó lévén csak éppen él, de nem eszi meg ezt a kosztot. Kenyeret, hagymát s mit egyebet talál, s azon rágódik. Halálíg ragaszkodik vallásához, s mivel kér engemet, jövő kedden írok Oxfordba érdekében. Itt természetesen nem törődnek az ilyen vallási kérdésekkel s nekie küzdenie kell valóban az étellel. Mit csináltak otthon, küzdő Enyém?

[20] 1915. május 28., *Frimley Camp*

Drága kicsi Milikém!

Tegnap du. ismét nem írhattam naplómbe semmit, mert ki voltam írva, hogy csomagot és ajánlott levelet kaptam s azoknak kézhez kapásával telt el az időm jórészt. A csomagot Oxfordból, nőhallgatóktól (Miss Crook)¹⁹ és fiútestvérétől kaptam, s csokoládé és némi gyermekjáték (léggömb, hólyagok) volt benne, melyekből kettőt már ki is fokasztottunk játék közben. Szegény lány kb. azt gondol-

¹⁹ Crook, Margaret Brackenbury (1886–1972) angol unitárius lelkész nő Norwichben szolgált, majd az Egyesült Államokba ment, de itt nem kapott lelkészi állást. Crook életéről lásd: Claudia Elferdink: „Amit az utolsó fejezet mond a vallásról, megdöbbenő lesz!” Margaret Brackenbury Crook tiszteletes élete és teológiai tanításai. *Keresztény Magvető* 2013 (119. évf.) 49–69.

ta, hogy itt kényelmesen játszhatunk velük, de a mi sátrunk nem jó egyébre, csak arra, hogy egymáson keresztül-kasul essünk, ha egyszerre mind a tízen megmozdulunk. Sokat élveztem a türelmes tülekedésen, míg egy pár száz csomagot egyenként kiosztottak (mindegyiket felbontották, s ha levél is volt bennük először elolvasták s csak azután adták ki). Én csak nem a legutolsó voltam. Mikor a csomagot egy pár óra várakozás után kézhez kaptam, s felkutattam tartalmát és megkínáltam a híveket csokoládéval, ott volt az idő, hogy a „registered” (ajánlott) levélért kellett mennem. Ezt is megkaptam szerencsésen, s tegnap du. kaptam 7 (hét) levelet, melyek egyikén csak e cím állott: Dr. Kish, prisoner of war. Semmi egyéb, s mégis kézhez kaptam valahogy. Londonból kaptam egy levelet Mr. Bowie titkártól, ki értesített, hogyha a harmadik évre is itt maradok, azon esetben a „Comittee” 50 fontot (1200k) ad nekem ismét, s azt ajánlják, hogy míg a háború tart, ne menjek haza. A püspök úrtól pedig megkaptam a dr. Carpenterhez címzett bizonyítványt – mely szerint engemet legalább is augusztusban hazavár, mivel otthon állás vár rám, s pap lévén, semmi közöm a katonasággal.

[21] Azt nagyon szeretném, ha ez sikerülne, mert itt tán csak fogolyként kellene, hogy az időt eltöltsem, holott otthon valamit csak segíthetnék népemen mint lelkész. Természetesen ma semmi sem biztos, s én egyáltalában nem táplállok vérmes reményeket visszatérhetésem felől. Majd kitűnik a dolog. Most azon leszek, hogy holnap küldjem el a bizonyítványt dr. Carpenternek, s hogy ezt megtehessem előbb egy levélben a Commandant (parancsnok) beleegyezését és engedélyét kell kikérnem. „Rend a lelke mindennek” s én megfelelek ennek. Ennyit ezen dolgok felől, s most arról is, hogy másfelől kaptam angol barátaimtól leveleket, melyekben azon téves gondolatban élnek, hogy én itt meglehetősen kényelmesen élek. Szegények úgy el vannak vakulva nagyságuktól, hogy azt képzelek, hogy velünk itt kitűnően bánnak el, s különösen azok, akik tanult emberek, normális kényelemben részesülnek. Természetesen nem ismerik saját magukat, de az Isten csak megsegíti őket is, hogy saját lelkükbe tekintsenek lassanként. Én természetesen el voltam készülve arra, hogy itt meglehetősen gyenge állapotokkal találkozom, de mégis ilyen rossz körülményeket nem is áhítottam, azaz nem is sejtettem. Tanulmányozni nem lehet, leülni nem lehet, olvasni nem lehet, jól megmosdani nem lehet s hiábavaló munka; enni alig lehet, a nagy szél s a finom fővény az embert megöli. Mégis, mégis csak lesz valahogy. Szegény dr. Carpenter, ki szintén nem ismeri saját népét és saját nemzetét, abban a hitben volt, hogy ha könyveket küld be, én itt tanulmányozhatok, de az teljességgel lehetetlen. Szegények úgy bámulják saját nagyságukat, hogy az csak jó, ha kényszerítve vannak jobban saját lelkükbe tekinteni.

[22] És most egyebekről. Tudod, Lelkem, megraboltak attól a deszkadarabtól, melyen annyit kuporogtam s most elszakítva tőle, egy rab-padon kuporgok, mely aligse olyan kellemes dolog, mint a deszkán való kuporgás. Jó pajtásomat nem tudom, hova vitték, s így itt kell írnom soraimat. A szél még mindig tart, de korántsem olyan rossz, mint tegnap volt. A napnak nincsen annyi ereje még, hogy teljes diadalt arasson a rongyos felhők, a felhőfoszlányok felett, melyek úgy veszik körül a napot mint a londoni tüntető és pusztító, rongyos és éhes tömeg az angol kormányt. De erről jobb hallgatnom jelenleg, mert ha még lefordítják e sorokat angolra, azt gondolnák, hogy én politikai dolgokkal is foglalkozom soraiban, pedig én azokkal egyáltalán nem törődöm jelenleg. Te, enyéim, s hazám annyira lefoglalja figyelmemet, hogy idegen politikai események fölött nem törpenkedhetem, bár értem jól azokat is. Itt maradok tehát csakis a börtön határai közt, s ha egy ártatlan hasonlatban az angol kormányra céloztam is, az megbocsátható, hiszen nekem sokkal magasabb eszméim vannak a nemzetem jövőjéről, semhogy ilyen kicsinységekkel foglalkoznám, s azokat bírálgatnám e jelen szegény és ostoba viszonyok között.

Itt mindenki abban jár, hogy tisztítsa, takarítsa magát, míg én rég elvégezvén azt kétszer is ma, irdogálok. Igen, most jut eszembe, hogy tegnapelőtt egy 50-60 év közti ember megbolondult s tegnap úgy rácsújozott kereken, mint egy paripa, avagy mint egy kergeteges juh. Szegény ember különben nagyon jól érzi magát, s neki nincsenek többé gondjai a világ felől. Sokszor elgondolom, hogy boldog, aki nem látja emberi nemzetünk mai állapotát, mégis el nem csüggedek, mert e mai állapotnak is meglesz a maga hatása az egész emberiséget illetőleg.

Kicsi, hideg van, s én bemegyek a sátorba, vagy pl. sétálni kezdek, [23] mert ellenére annak, hogy galléromat magamra öltöttem, melyben aludtam is a múlt éjjel – s sálamat is felkötöttem, mégis fádom.

Szervusz, Isten velünk, csókol: Eleked

[24] Most délután ismét egy kissé leülök, s írok egy pár sort a dolgok felől. Most 1/2 8 óra van, s a nap éppen lemenőben. Szélcsend uralkodik, s így – bár náthát kaptam – mégis nyugodtan üldöghelhetek e padon. A mai nap is ide s tova eltelt, s nemsokára álomra kell hajtanunk fejeinket. Ma egy pap istentiszteletet végzett itt egy jó pár száz hallgató jelenlétében németül, s én is a hallgatók között foglaltam helyet. Jól beszélt, s különösen Mózással és a fogságból való megszabadítással (Egyiptomi) foglalkozott, meg Jézus Krisztus személyiségével is, s mind ezt egy isteni tervbe – mint háttérbe állította be. Hathatósan beszélt s hivatkozott a személyi hivatásra, ami nekem különösen tetszett. Én – Uramfia! – egészen jól megértettem beszédjét, s ez arra vall, hogy a 10 nap alatt (amit máris eltöltöttem itt) mégiscsak tanultam valamit németül, illetőleg a fülem szokott valamit a né-

met beszédhez. Ez egy jó hír és jó jel. Egyébként a hallgatók nagy figyelemmel hallgatták a beszédet, s lelkesedéssel énekelték az énekeket, melyek a haza fogalmát szépen állították be és domborították ki. Némely érdekes tapasztalatot is szereztem. Egy pl. a többek közül: istentisztelet előtt beszélgettem egy, a világvége közelségében hívő emberrel, ki igen nagy erénynek tartja, hogy a bibliában vakon hisz, s jól tud citálni belőle lépten nyomon – s ez ember, mikor meglátta a papot, nemtetszését nyilvánította s ő volt az, aki akarata ellenére is a legtüzesebben énekelt s hallgatta a beszédet, és hit ragyogott az arcán.

[25] Itt van egy bankigazgató ki török (pasa!) amint mondják, s még egy pár török van itt rajta kívül, kiket nagyon megbámulnak a németek. Többen jöttek hozzám, és kérdezték, hogy én török vagyok-e, de én feleltem: O no, I am a Hungárián. (Ő nem, én magyar vagyok). E név hallatára is nevetésre nyitják szájukat s örülnek, hogy egy élő magyart láthatnak. Különben a többség már ismer mint Dr. Alexis Kisst.

Általában jó napom volt ma, s sok érdekes benyomással gazdagítottam lelkivilágomat, melyeket nem írok le, de melyek hozzájárulnak lelkivilágom alakításához. Éppen csak az imént beszéltem egy intelligensebb emberrel, ki sokat került, míg megszólított, s ki töröknek gondolt, és mikor megtudta, hogy magyar unitárius lelkész vagyok, megjegyezte, hogy itt jó alkalmam akad némely dolgok megfigyelésére. Hogy egyet-mást megfigyelek, afelől biztosítottam, ami jól esett neki.

Éppen most a hátam mögött egy pár száz férfi gyakorlatozik, s a többiek nézik. Igen, esténként hallunk szép muzsikát s meglehetősen éneket is, ami jó hatással van ránk természetesen. A jó kedély azért, hogy foglyok vagyunk el nem hagy, s bár vérzik szívünk hazánkért, s nekem különösen azon ideál megtépázásáért, melyet általában az emberi nembe vettem volt: mégis megvigasztalódunk valahogy és remélünk egy jobb jövőt. Milyen jó, hogy a jövőt tőlünk el nem rabolhatják, s hogy az ideált (eszményt) és reményt meg nem ölhetik! Csak most tudom igazán, mit jelent a Jézus mondása: a testet megölhetik, de a lelket megölni nem lehet.

[26] Mivel mindenki megbámul s írásomba kukkant kíváncsiságból, befejezem e sorokat, s azon reménységgel térek sétámra, hogy majd felőled álmodhatom. Tudod, én a hazatérhetésemet illetőleg pesszimiztikus vagyok, de néha látom lelki szemeimmel a szabadulás óráját, mikor újból megláthatom hazámat, enyéimet és különösen Tégedet.

Mit csinál – Édes Istenem – az én Apám, s mit testvéreim otthon? Csókold meg az öregeket: Tátit és Marikát helyettem, s érezd ajkaidon vágyódó csókjaimat, melyeket szeretettel küld: Eleked

[27] 1915. május 29., *Frimley Camp*

Drága kicsi Milikém!

Eltelt az éjszaka, mely borzasztó volt rám nézve. Szinte megfagytam, nagyon-nagyon fáztam, s a szó szoros értelmében átkínlódtam az éjszakát. Elvégre is megvirradt, s immár itt ülök e padon, melyen sokan ülnek, s vitatkoznak, ami természetesen zavar engemet nagyon, s így sokat nem írhatok. A szél alábbhagyott, s meglehetősen jó időnk van, s tűrhető meleg is.

Az este kaptam Dr. Carpentertől egy levelet, melyben arra kér, hogy kérjek Londonból egy hivatalos formát, melynek kitöltése után ő beszélni (írni) fog valamelyik unitárius országos képviselőnek, s tán sikerülni fog megszabadításom. Most reggel beszélni fogok, ha fogad, a Commandanttal (parancsnok) s kikérem tanácsát, mert itt van dr. Carpenter levele s a püspökünk bizonyítása is, melyek elseje az innen való megszabadításra vonatkozik, s az utóbbi pedig a Magyarországra való hazatérésemre. Ez természetesen „business” tárgya, de azért lejegyzem. Megpróbáltam magam mosni a szennyesemet, de ma reggel mégis odaadtam egy fiatalnak, ki valamivel jobban ért hozzá s rászorul a pénzkeresésre is. Különösen az utóbbi az oka, hogy én is a többi barátaimmal neki adtam megmosandó szennyesemet.

Ennyit hivatalosan!

Én, Lelkem, elég jól vagyok s annál is inkább, mert csak most találkoztam a zsidómmal (kinek tegnap reggel 2 frt. 40 kr.-t adtam, hogy bőven vásárolhasson hagymát s egyebet, mivel szegény csak kóser étellel él, s itt róla nem gondoskodnak. Zsidóm valami jó hírt hallott, s hiszi, hogy hamar megszabadulhat, és öröme nekem is jól esett.

[28] Ismét fújni kezdett a szél, és pedig ellenkező irányban, mert London fele fúj, s így hátban talál. Mindazonáltal hamar befejezem leveletem, mert náthámnak nem jó, ha huzamosabban ülök mozdulatlanul. Ilyen reggelen, mikor körülöttem mind háborúról s egyéb dolgokról beszélnek, természetesen nem sokat írhatok. Különösen most arról beszélnek mellettem egy páran, hogy ők nem hazafiak, s oly sületlenségeket beszélnek, hogy háborog a lelkem. Egyébként rendben van a dolog, s jól vagyok. Isten veletek, szeretettel csókol Elek.

[29] 1915, május 30., *Frimley Camp*

Édes drága kicsi Milikém!

A tegnap keveset írhattam, mert az idő nem volt du. valami kedvező, és egész nap sok bajom is volt hivatalos dolgaimmal. Mégis addig fáradtam, amíg sikerült azokat több-kevesebb sikerrel elintéznem. Ezen eljárásokról s tapasztalatokról érdemes megemlékezni e helyen. Egy (ellen)nyugtát kellett Londonba küldeni

nem, mivel a megelőző nap kaptam meg cheque-met száz (100) koronáról a British and Foreign Unitarian Association-tól. A püspök úrtól kapott bizonyítványt kellett dr. Carpenternek kiküldennem innen a börtönből, s emellett valahogyan Londonba is írnom kellett egy hivatalos formáért, melynek segítségével megszabadulhatnék innen. Szóval sok tennivalóm volt és sok tanácsot kaptam sokfelől. Az volt a szándékom, hogy a parancsnokkal beszélek, s tőle kérek tanácsot, s azt reméltem, hogy ő megengedi a bizonyítvány kiküldését. Eljött 11 óra s ekkor kirukkoltunk mind, de a parancsnok nem jelent meg. Eljött a helyettese s ott volt a mi főkapitányunk is (civil), s én hozzá mentem tanácsot kérni. A kapitány (hajóskapitány) azonban kérdésemre azzal felelt, hogy karjával félretolt útjából, s a parancsnok helyettese (főhadnagy, angol katona) felé tartott. E helyettes sem állott szóba velem, a fogollyal, hanem elintett kezével, jelezvén, hogy nem hallgat meg. Én természetesen visszatértem soromba barátaim közé a legkisebb megsértődés nélkül, mert tudom, hogy fogoly voltam (vagyok), s hogy paraszt emberektől nem lehet jót várni, és nem éppen egy börtön falain belől, hol mi csak számokként szerepelünk annak ellenére, hogy senkinek semmit se vétettünk, sőt én annak ellenére, hogy jó lélekkel törekedtem, [30] míg szabad voltam, az angoloknak prédikálni, és segíteni a szegényeket bármi jó úton. Ez a köszönet most természetesen, de én nem érzelmeskedtem mindennek ellenére, mert az egész dolog másokon múlt el, és múlik el. Az igaz, hogy mikor visszatérőben voltam attól a két említett tekintélytől, kik olyan „kegyesen” bántak el velem, éreztem, hogy nehéz az engedelmeskedés, de azt is éreztem bensőmben, hogy mikor tudjuk, hogy velünk van az igazság, s mikor látjuk, hogy saját magunkban kifejtett „tekintélyünk” nagyobb és értékesebb a maga útján és helyén, mint az a tekintély, mellyel ama két ember rendelkezett, s melyet oly tökéletesen képviselt is: a benső tudat megnyugtató és boldogító is lehet. Egy kissé megízleltem azon érzést, mikor a hős az erőszaknak engedelmeskedve a vérpadra lép s magába érzi, hogy ő egy teljesen értékes és halhatatlan cselekedetet végez el.

Mindazonáltal igyekeztem elterelni figyelmemet a másképpen kínosnak tűnő eseményről, s ezt annál is inkább tehettem, mert még otthon teológus koromban is kellett elnyelnem hatalmas galuskákat, melyeket morális háttér nélkül csupán „hatalmára és befolyására” támaszkodva adott be nekem az irigykedő és hírnevére féltékeny Boros tanár úr. Ha ez megeshetett egy teológiai intézetben, s ha ott minden igazságtalanságot és lelketlenséget elkövethetett ellenem (más ellen is!) maga a dékán, miért volna és jönne az olyan rosszul nekem itt, mikor fogoly vagyok, börtönbe zárva?? Egy dolog vigasztalt akkor is s vigasztal most is, és ez az, hogy minden ilyen dolog valójában alapos gyöngeségnek eredménye. Azután jött a második lépés. Egyik vezető kezébe vette jóakarólag az ügyet, s ta-

nácsot is adott, de mikor a [31] parancsnoknak írt levelet a postára – (erre a célra állított sátor) – vittem, ott újabb tanácsokkal láttak el, s ezeknek is engedelmeskedtem, s így végre sikerült egy ajánlott levélben a bizonyítványt s mellette egy levelet dr. Carpenternek kiküldenem, és a nyugtát is elküldtem mint „business letter-t”. Ilyenformán a tegnap sok tapasztalatot szereztem, s még egy dolgot felemlíték. Tudod, lelkem, itt egy bolt is van, s ott vásárolunk be egyet s mást, amire szükségünk van a rendes koszton kívül. Természetesen angol alkotmány, s így roppant drága minden, mikor nekünk, az ellenségnek adnak el valamit. Tegnap „jam-et” (némely faja a befőttnek) akartam venni, s körülbelül százan voltak előttem, s így másfél óráig kellett várnom a hideg szélben, s elvégre is mikor rám került a sor, a jam ki volt fogyva. Egy kevés csokoládé még volt, s azzal vigasztaltam magamat. Borzasztó volt az a várakozás, s annál is inkább, hogy közben jöttek mások, és megbízták előttem álló barátjaikat nekik való vásárlásra is. Így természetesen mi sokan ki voltunk játszva, s azon fiatalok, kik így könnyen jutottak jam-hez, v. egyébhez, markukba nevetve távoztak el. Természetesen mindez igen jó lecke és tapasztalat nekem, s én nem is méltatlankodtam, mert tanultam belőle. Mikor sátramba visszatértem, a tea már hideg volt, s a többiek nagy része már eltűnt volt a láthatárról. Így, így tapasztalunk a község számára, mint Göre Gábor bíró úr tette annak idején.

Szép naplemente volt s felőled is beszélgettem a fiatalokkal, kik szintén tárgyaltak övéik felől.

Mindnyájatokat csókol: Eleked

[32] 1915. május 31., *Frimley Camp*

Édes kicsi Milikém!

Nálatok kb. 8 (nyolc) óra van, mert itt csak most ütötte el a kilencet s így kb. már felkeltetek mind, ha egészségesek vagytok, s nem kell az ágyban maradnotok. Én is – Istennek hála – már meg is reggeliztem, s ismét itt kuporgok e padon Neked írva. A náthám kezd elmúlni, legalább is nem olyan rossz, mint tegnap volt, s a reggel is gyönyörű. Az igaz, hogy a szél lengedez egy kissé itt-ott, és egy rongyos felhődarab úszkál a kék égen, de mégis a nap jóízűen nevet az arcomba, amint írok, s ez is biztató jel a mát illetőleg. A múlt éjjel is gyakran hallottam a repülőgépek kattogását, kerepelését, de azért meglehetősen jól nyugodtam, és aludtam az utóbbi két éjjel, mert esténként úgy bepakoltam magam pokrócaimba (hármat kapott mindenki, és én még egyet ezenkívül Rev. Hauertól) mintha gyufaszál lettem volna egy gyufásdobozban. Tegnap du. 3 (három) óra hosszat aludtam, miközben félálomban hallgattam a német katonazenét. Ugyanis a német katonák átjöttek a mi börtönünkbe, (tábor?) egy koncertet adtak, és pénzt gyűjtöttek össze természetesen. A foglyok legnagyobb része jól mulatott így, és sokat

tapsolt. A közelben a lövések egész nap hallatszanak, s úgy vélem, hogy a mi bükk erdeinkben harkályok kopácsolják a fák oldalát. Csak természetesen az ágyúlövések zavarják meg néha az egyhangú pufogást. Az este sokat tárgyaltam azzal az emberrel, ki hiszen a világ vége közellétében, s igen jóízűen csevegtünk egyet-másról vele. Eltekintve fanatikus hitétől, igen jóra való embernek látszik, s amint kivettem beszédjéből, sorsát maga kovácsolta saját magának, [33] s mindig fanatikusan ragaszkodott meggyőződéséhez, eszméihez, céljaihoz, melyek nem mindig voltak összekötetésben jelen hitével. Ezt kb. 15-20 (tizenöt-húsz) évvel ezelőtt kapta olvasásai közepette, s most jelenleg jól ki van fejlődve benne. Hiszen a bűnbeesésben, szabad akaratban, feltámadásban, egy Istenben, s emellett a bibliát úgy, ahogy van, mindenható tekintélynek tartja, mint amely az Isten szájából és kezéből került ki. Nagyon érdekes ember, s örülök, hogy ilyen emberrel is találkoztam. Bár fanatikus, mégis – úgy hiszem – gondolataim, felfogásom máris hatottak rá, s viszont az ő gondolatai is érdekes eszmecekerét váltottak ki az én lelkemben. Az este éppen vele való sétálgatásom alatt hívtak barátaim bokszozni, de én természetesen csupán mások mulattatása végett nem hagytam el beszélgetéseimet, mert amint Te jól tudod, a bokszozást nem tartom valami jó nevelő hatású sportnak. Most reggel ismét jól érzem magamat, s bár nem láttalak álmomban (testvéreimmel s a medeséri ismerőseimmel álmodoztam), mégis meglehetősen jó hangulatban vagyok.

Az angol tűzéréség egy része éppen most vonul el az úton, s ennek látása megint eszembe juttatja a háborút, mely oly sok mindentől megfosztott máris, de melyet emberhez illő módon viseltem el s viselek el idegenben is.

Ha szép időnk megmarad, még írok Neked ma, de különben nem. Tegnap nem kaptam levelet, s így nem tudok semmi újságot barátaim felől Oxfordból v. Londonból, de ma várom a leveleket. Panaszom e tekintetben aligha lehet, mert két hét alatt kaptam kb. 15 (tizenöt) levelet s egy pakkot.

[34] Ezután mindig várni fogom a megszabadulást, mert kb. ha valakit szabadlábba helyeznek, én leszek egy azok közül, s jó összekötésem lévén, s én magam lelkész lévén, kit börtönbe vetniük nem kellett volna. De ők igazán úgy elvesztették fejüket, hogy aligha tudják, mit csinálnak. A jövő hó 9-én a Collegében vizsgák lesznek, de én aligha lehetek ott. Csaknem holtbizonyos, hogy ott nem lehetek, mert a hivatalos eljárás mindig a lehető leglassabb. Mégis miért veszténém el türelmemet. „A tűrőké a mennyek országa” – a szentírás szerint.

Ha azonban a jövő hó 19-én az évvárón künn lehetnék, azt nagyon szeretném. Reméljük a legjobbakat, s készüljünk el a legrosszabbra, ez a legokosabb „politika”.

Csókold meg szüleidet helyettem, s írd az én családomnak is, és vigasztald őket, szeretettel csókold: Eleked.

[35] 1915. május 31., *Frimley Camp*

Drága kicsi Milikém!

Az áldott Isten megtartotta számunkra áldott napját, s így meglehetősen jól telt az időnk ma. Most kb. hat (6) óra van, s a nap egész bizalmasan és sokat ígérőleg süt vissza a látóhatár fölül, de egyszersmind azt is jelzi, hogy tényleg távozóban van. Ma de. és du. is a sátor mellett végigheveredtem, mint egy valóságos sátoros cigány szokott, s részint olvastam Erasmus humanista író nevelési gondolatait angol nyelven, részint pedig gondolatomban különösen Veled foglalkoztam, s a nap olyan hevesen sütött, hogy a szalmazsákom tetején heverészve, kabátomat s mellényemet le kellett vetnem, különben megfőttem volna. A többi hallgatók is hasonlóan cselekedtek s mások is, sok százan. Most du. Sven Hedin svéd író „Ein Volk in Waffen” (Egy nép fegyverben) című iratát olvastam németül. Ma du. J. Hauer misszionárius lelkész (ki Indiában három évet töltött el, ha jól emlékszem – s ki ismét vissza készül) hipnotizálta dr. Paul Joachimot (a nagy zenész fia Berlinből),²⁰ s próbálta hipnózis útján reumáját kiűzni testéből. A műtétet végignéztem s igen érdekesnek találtam, de amint dr. Paul Joachim mondja, ő egészen tudatos volt az egész műtét alatt s mindenről tudott teljességgel. Különben az egy negyedórái műtét alatt nem nyitotta fel szemét, s mindent csinált, amit Hauer parancsolt neki. Mindezt azonban tudatosan és saját akarata szerint, amint ő mondta nekem.

Ma nem kaptam levelet, de tudja Isten – beleszoktam a dologba meglehetősen, s azon gondolatától sem irtózom már, mely szerint egy férfi tréfás megjegyzése szerint nemsokára mind vadak, [36] csupaszok és kövérek leszünk. Valójában nem dolgozunk semmit, s enni háromszor eszünk egy nap, és így föltétlenül meg kell, hogy hízzunk, ha egészségesek leszünk. Én természetesen nagyon nap-sütött állapotban vagyok, de arcom nem sápadt így, és érzem, hogy vastagodni, hízni kezdtem. Ugyan járok, ha a ruha leszakad idővel itt rólam, s csupasz is leszek, és még inkább ha elfeledünk minden műveltséget, s vaddá is válok itt a börtönben! Az angol király, a lapok szerint, itt nem messze lakik jelenleg tőlünk, de remélhetőleg jobb házi viszonyoknak örvend, mint jómagam, s mi mind itt bezárva.

Te még emlékezel arra a két leánykára, akik itt nem messze szoktak játszani. Ők most is jó lelki nyugalommal élvezik játékaikat, nem zavarva a világ bajaitól. Anyjuk ismét a könnyű székben ül, de én kiábrándultam az ilyen anyából, mióta ma du. láttam szivarozni férje mellett, leánykái előtt! Pfuj! Ha te valamikor az én

²⁰ Joachim, Joseph (1831–1907) magyar származású hegedűművész és zeneszerző fiáról lehet szó.

feleségem lehetsz s hozzá anya is, és szivarozni fogsz, egyenesen fel foglak akasztani! Ennél kegyetlenebbül egy hóhér se írhatna, de az undor beszél belőlem. Rusnya példa, hülye nők, kik nem átallják magukat (pláné anyák, kik gyermekeiket ilyen jó példával nevelik!!) No, de ne félj, mert én utóvégre nem vagyok kegyetlen, s te pedig nem vagy olyan példa állat, hogy szivarozni próbálj valaha. Olyan szépen süt le a nap, olyan csendesen sétálnak a többi foglyok teájuk után, és én olyan vágyódással gondolok Reád, kicsikém!

[37] Hogyha magamban lehetnék, szeretnék s tudnék sok verset írni (sokszor úgy meglep az ihlet!) de itt teljességgel lehetetlen magányos helyet keresni, s ott saját magamban elmélkedni, ami nélkül az ihlet, ahogy jön, eltávozik. Ma találkoztam egy csehvel, ki tíz (10) évig dolgozott Magyarországon mint bányász, s ki mikor ebédelni mentünk, így búcsúzott el tőlem: „Alászolgája”. Olyan jól esett a lelkemnek a magyar szó, s az ebédem is jobban esett utána. Csevegésem azonban befejezem, mert a természet csodálata magához köt, s hadd szemléljem a szép napot, amíg lehet, mert ki tudja, még láthatom-e. Egy fogolynak az élete sohasem biztos, s nem éppen ma, mikor a levegőn keresztül utazik az ellenség. Különben ne félj, mert én sem félek egy cseppet sem.

Szeretettel ölel és csókol Eleked

[38] 1915. június 1., Frimley Camp

Kedves kicsi Milikém!

Miután az újságolvasást elvégeztem, hozzáfogok az íráshoz, de ezen alkalommal a sátorban írok Neked. Pontosán tizenkét (12) óra van s meglehetősen meleg is uralkodik itt általában. Az éjjel ismét Zeppelin-támadás volt itt, amint a lapok írják, s nem nagyon messze tőlünk, de mégis, nem közelebb, mint 40–50 km. Egy gyönyörű éjjel lehet, hogy ránk bocsátanak egy néhány bombát, s ha jól talál, minden fájdalom és lelki kínlódás nélkül fogjuk folytatni örök álmunkat. Mindazonáltal ne hidd, hogy mi félünk a szerencsétlenségtől; minket még a pokol tüze sem képes már megijeszteni, ha az első lépést megtették ellenünk: ártatlanul bebörtönöztek. Mikor érzi az ember, hogy valóban veszélynek van kitéve, s mikor tudja, hogy az erőszaknak engedve, magasabb lelki erejének is hódol, és az igazság vele van, akkor minden rendben van, és egyéb az Istenre bízatik. Miért is tartanók saját magunkat örökös rettegésben? Miért ne bízunk saját sorsunkat arra, aki mindeneket intéz azon jövőt illetőleg, mely tőlünk, akarattunktól független, s melyet előre látni képtelenek vagyunk? Amint az újságból láttam, nem sok a remény arra, hogy megszabadulhatok hamarosan, pedig békeidőket élve, a hónapban már otthon lettem volna, s tanulmányutam végeztével egy új reményteljes jövőt kezdettem volna meg. Sajnos, mindez füstbe ment a jelent illetőleg, s

csak a jövő reménye maradt még meg számunkra, mely mindazonáltal vigasztal, silánysága mellett is.

[39] Az éjjel ismét jól telt el s most is meglehetősen jó idő uralkodik. Itt a sátorban meleg, lerekedt meleg nem ugyan, de mégis valahogy hűvös is van, s így jobb benn üldögélni a kétrét hajtott szalmazsákon s pokrócaimon. Most értem, hogy a sátoros cigányok olyan előszeretettel heverésznek sátraikban, ha semmi tennivalójuk nincsen. Egy páran kártyáznak a sátor középtája körül, s úgy úzik el aggodalmaikat. Különben azon barátaim nem látszanak aggodalmasoknak.

Az este ismét bokszoltam egy kicsit egy meglehetősen erős atlétával, ki még-hozzá a legdurvább is volt, s egy alkalommal meglehetősen csapást mért a jobb szememre. Mindazonáltal ne félj, mert én sem maradtam adósa neki. Én meglehetősen ostobán ütök, s nagyon, de nagyon súlyosan, amint ellenfelem mondta. Én egyáltalán nem szándékoztam bokszolni, s ő egy pár barátjával közel hozzám játszadozott bokszolódva, és akkor hozzám jöttek s kértek, hogy én is vegyek részt. Nem akartam, de mégis addig kértek, hogy beleegyeztem. A bokszoló biztosított, hogy tanítani fog, de mikor bokszolni kezdtem, azonnal megváltoztatta szavát. Durván kezdett támadni, s bolondul ütött az arcomba, amire én is hasonló módot kellett, hogy felvegyek. Tehetségem szerint – annak ellenére is, hogy nem tudok bokszolni – úgy meglapongattam, hogy bizonyosan nem fogja elfelejteni. Szóval van itt is egy pár szemtelen alak, kik tudván, hogy én erős vagyok, szeretnék előnyüket fölhasználni, és a földre sújtani engemet. Természetesen nekem ilyen ambícióim nincsenek, s többet nem ülök fel senkinek. Nem tudom elképzelni, mit csinálhattok otthon. Kb. megvan a rendes tennivalótok Nektek is.

[40] Semmi különösebb dolog nem történt itt, s most nemsokára várakozással fogunk az ebéd elé nézni, mely után „pihenünk az Úrban” (Rest in the Lord).

Az este olvastam egyik fogolybarátom (német egyetemi hallgató Oxfordban) levelét, melyben egy amerikai egyetemi tanár lánya (kit én is véletlenül ismerek, de inkább szüleit) ki Oxfordban lakik szüleivel; kérdi tőle, hogy automobiljukkal mikor látogathatják meg őt és barátait (engem, természetesen nem ért közjűk, mert én vele csak egyszer beszéltem s így engem közelebből nem is ismer a lány). Engem is kérdeztek e végett barátaim Londonból is, Oxfordból is, de nem tudtam, mikor jönnek. Különösen Hankinson és Mr. Feldstein²¹ (román!) Oxfordból szeretnének meglátogatni.

²¹ Oxfordban lakó román zsidó. Kiss Elek többször is említi naplójában, közelebbit nem sikerült kideríteni kilétéről.

Itt borzasztó drágaság van, s a tegnap hat fő kicsi hagymáért 20 fillért adtam. Borzasztó drága! Te tudod, hogy én a hagymát nagyon szeretem, de itt természetesen keveset eszem hagymát.

Kicsim, csókold meg helyettem Micinket, és ezerszer csókol téged: Eleked

[41] 1915. június 2., Frimley Camp

Drága kicsi Milikém!

Tudja Isten miért, de az este úgy éreztem magamat, mintha a babiloni fogságban egy-egy beszélni, buzdítani és bátorítani szerető férfiú ékesen szóló ajkain csüggtem volna. Az egészen rendes dolog e börtön falak között (s hogy mindenütt úgy van, mért kétkedném azon!), hogy kisebb-nagyobb csoportokban gyülekeznek az emberek, s hallgatják a szónokokat, kik abban különböznek a mi szónokainktól, hogy kizárólagosan vallásos, vagy vallásellenes dolgokat tárgyalnak, s nem politikai eszmecserén fáradoznak. Ezt különben a háború eseményeivel kapcsolatban kettesével, hármasával megteszik, de a nagyobb része a foglyoknak a munkásosztályból való, kik nem sokat tudnak politika felől, s amit tudnak is, az mindig valamelyest összeköttetésben van saját megélhetésükkel. Képzelheted, hogy elvégre is egy Kiss Elek van ebbe a börtönben, s bár sok jó ember van itt, mégis arról nem felelnék, hogy közöttünk nagy emberrel, kiváló szellemmel találkozna. Lehet, hogy csak nem ismerjük egymást, s lehet, hogy a nagy eszmék csak háttérbe vannak szorulva jelenleg, de mégis a nagy embert könnyen meg tudnám különböztetni közönséges átlag embernél, kikből bőséges számban vannak itt is, mint mindenütt. Dr. Carpentertől ismét kaptam egy levelet, melyben biztosít arról, hogy máris útban van a megszabadításomat illetőleg, de természetesen megjegyzi, hogy időbe telik a dolog.

[42] Mindazonáltal erre most nem is gondolok, mert Londonban – a lapok szerint – ismét németellenes lázongások vannak, mivel léghajótámadásban volt részük, s ez természetesen késlelteti az én szabadon bocsátásomat is, mert engemet is egy országba soroznak a „nagy” angolok a „véres németekkel”, ahogy ők hívják a németeket. Az magában véve borzasztó dolog, mikor egy lelkész úgy börtönöznek be, mint engemet, aki jóformán az ők hallgatójuk voltam és vagyok Oxfordban, s akitől mindenki elvárja, hogy a jövőben a magyar s angol unitáriusok közt a jó viszonyt és barátságos összeköttetést megőrizze és fönntartsa, sőt erősítse. A borzasztó dolog tulajdonképpen abban áll, hogy ezt egy olyan nemzet teszi meg, amely folytonosan fennen hirdeti, hogy erkölcsi, vallási és nemzeti szabadságot védelmez háborújával. Erkölcsi és vallási szabadság, s én, a pap, s hozzá az ők hallgatójuk, be vagyok zárva általuk ebbe a poros, mocskos és egészségtelen börtönbe. Azonban miért zúgolódnám ellenük, hiszen nekik annyi ba-

juk és zavaruk van, hogy az én kicsinységemmel nem törődhetnek s elvégre is én is csak egy „mocskos” magyar vagyok, amint az átlag ember mondja itt. Miért zúgolódnám ellenük, hiszen a háború nem béke, s az ellenség nem szövetséges. Valamikor, ha hazakerülhetek, azon leszek tanításaimmal és példámmal, hogy az általános testvériséget hirdessem, de nem úgy, mint ahogy azt itt gyakorolják ma. Mi magyarok (mondjon a világ akármit) általában sokkal jobbak vagyunk (fajilag), mint akármelyik nemzet azok között, amelyeket én ismerek.

[43] Azt a felületes emberszeretetet, amelyet annyit kürtöltek és kürtölnek itt (s más nagy nemzeteknél is), alapján ismerem s még a barátságot is, mely ennek eredménye. Mindig az érdek a fő, s ez (és nem közös nagy eszmei célok) van a háttérben. Oh, a mi magyar testvéri szeretetünk sokkal egészségesebb alapon nyugszik! Kicsikém, én „áldom az Istenemet”, hogy magam is magyar vagyok. Ne búsulj, tartsatok ki, s ne engedjétek elveszni az egészséges emberséget, mely sajátunk nekünk s melyre büszkék lehetünk.

Az Isten csak megsegít, s én meg vagyok győződve arról, hogy a jó el nem veszhet.

Szeretettel csókol: Eleked

[44] 1915. június 3., *Frimley Camp*

Kedves drága Milikém!

Az este kaptam egy levelet Philipson barátomtól, ki írja, hogy egy kisebb csomagot küld (ugyanis kértem őt, hogy a csónakázó ruhámat küldje el, melyet Mr. Scott barátomtól kaptam volt) s, hogy Dr. Carpenter mozog az ügyemben, a megszabadításomat illetőleg. Szóval most nap-nap után várom a csomagot, de itt minden későre megy, mert pl. leveletem csak 7-8 nap eltelte után kapta meg Philipson kb. 50-60 km távolságról (lehet, hogy Frimley távolabb van Oxfordtól, de mégis egy nap alatt kellene a levelet megkapni egy ilyen távolságról), ami arra mutat, hogy a postások nem nagyon pontosan és szorgosan bánnak el még leveleinkkel sem. Különösen, amikor mi írjuk a levelet. Mindegy, így is jó, mert a lengyelekkel még legalább azt elmondhatjuk, hogy „élünk”. De hogyan is lehetne az másképpen ezen a helyen, hol körül fákat látni ugyan, melyek zöldek, s így a reményt jelképezik, de hosszas száraz időben borzasztóvá válik a börtön. A látóhatárunk roppant kicsiny, s valójában nem láthatunk egyebet, mint egy nagy szürke koporsófedelelet fölöttünk, eltekintve a naplementétől, mikor a felhők látni engedik őt, s meg a „fog” (ködös nem tudom, mi!); mondom, eltekintve ettől viaszgatalan a helyzetünk a „vidéket” illetőleg. Semmi, csak az üres lég, állandóan szürke ég egy-egy repülőgéppel; no meg por, por és por. Itt, ahol vagyunk, valami finom fővényes por uralja a vidéket, s a roppant sok nép meg a játszó, meg a szél állandóan traktál a porral.

Borzasztó, ha jól meggondoljuk a dolgot, de jelenleg nem jó jól meggondolni a dolgot, ha csak éppen élnünk kell egyik napról a másikra.

[45] Csak képzeld el kicsikém, egy angol dombon vagyunk, de ez a „hill” (domb) azt jelenti, hogy itt nincs domb, s így nem láthatunk annyira sem, mint a kollégiumunkhoz a Püspöki Miklós háza és boltja van. Képzeld csak el, mikor a por hatalmasan, veszedelmesen kavarog a levegőben s a börtön egyik felén hatalmas „hófúvások” (porfúvások) gyűlnek össze. A mi kék egünknek nyoma sincs, hanem ahelyett a kifejezéstelen szűrkeség fed el szemünk előtt mindent. Az ember úgy érzi magát, hogy be van zárva a legelhagyottabb és vigasztalanabb helyre, hol az egyforma szűrkeség fogja lassanként megemészteni. Borzasztó érzés, s ha múltunk nem volna és emlékezetünk, meg jövőnk s így reményünk, akkor mi volnánk a legszerencsétlenebb teremtmények ezen a világon. E környezetben egy perc is örökkévalóságnak tűnik fel, s csak itt tudja az ember átérezni és megérteni, mit jelent a teljes elhagyatottság és a vigasztalan kétség.

Az ég, az Isten azonban el nem hagy, s néha megereszti csatornáit, s leveri a port a levegőből. Így volt az éjjel is, mikor kb. 4 óra körül arra ébredtünk fel, hogy javában esett az eső. Óh, aranyos eső, mennyire vártalak! – sóhajtottam fel jóleső érzéssel. A sátorban mindent rendbe hoztunk, hogy az eső meg ne verje, s egy társunk megfeszítette a sátorvásznat kívül, hogy annál jobban fusson le rajta az eső. Ettől kezdve nem sokat aludtunk, de nem sokat veszítettünk vele, mert amint kisgyermek koromban otthon a csűrben, az udorban az esőt hallgattam s élveztem (amint Horatius is egy helyen írja) [46] éppen úgy figyeltem az esőcseppek kopogását az éjjel is. Reggel természetesen egy kicsit friss volt minden, s legalább is a por ma nem uralkodik, meg a szél is jó formában elült valahol. Így jelenleg a sátorban (hol írok) elég jó idő van, s künn borongós és lassan szálló (úszó) felhők jelzik, hogy egy kis változás állott be a természet ökonómiájában. Valahogy ma mindenki frissebben mozog, s a sátrak elől a por-dombokat jobb kedvvel gyűjtögetik össze és égetik el. Itt természetesen mindent elégetnek az egészség megőrzése s a járvány elkerülése céljából. Sátrunkban egy páran máris folytatják szokott munkájukat, a kártyát. Ez így megy szüntelen, s ki panaszkodhatna ellene, hiszen nincs egyéb dolguk, s egyebet aligha tehetnének a legjobb akarat mellett is. Egy alkalommal össze fogom gyűjteni a sátrak felírásait, s ha valamikor megláthatod azokat, s én lefordítom neked, nagyon jól fogsz mulatni rajtuk.

Ide is beütött az osztályuralom, s most a gazdagabbak számára, kik fizetni tudunk érette, egy hatalmas nappali sátrat emeltek. Erről későbben.

Levelem bezárom jelenleg, s szeretettel csókollak: Eleked

[47] 1915. június 4., *Frimley Camp*

Kedves drága Milikém!

Ismét egy új helyet foglaltam el azon célból, hogy Neked leveletem megírhasam. Jelenleg a sátor előtt üldögélek egész nap kényelmesen egy szalmazsákon (nem az enyém), s körülöttem és mindenütt nevető emberek élénken tárgyalják a háborús eseményeket.

A hírek igen jók, mert Galíciában a nagy erődítmény ismét a mi katonáink kezében van, s az újság szerint fiaink Lemberg felé tartanak. Rendkívüli jó hangulat van az egész börtönben, s még én is nagyobb reménnyel tekintek a jövő elé annak ellenére is, hogy én mindig egy kissé tartózkodni szoktam a túlhajtott örömszajokat illetően. (Közben újságot olvastam.)

Hogy a háborúról semmit se szóljak, azzal kezdem a dolgot, hogy ma ismét jó meleg idő van, s tán túl meleg is, mivel a por is hozzájárul mindehhez. Nevezetesebb dolog nem történt, az este kaptam két levelet, s egyik (Miss Croon) arról szól, hogy egy csomag van útban börtönöm felé (így a Philipsonnal együtt 2 (kettő) van útban), s a másik (Mr.Scott=fiatalabb) arról, hogy ő is szívesen küldene akármit, ha megírnám neki, hogyan, hova és mit.

Ők magukhoz veszik Miss Lapath magyar lányt, ki szegény oly kegyetlen sorsnak volt itt kitéve szerelmi ügyeivel kapcsolatban. Talán valahára ki van ábrándulva abból az alacsony férfiből, ki most főhadnagyi ranggal rendelkezik. Itt a börtönben érdekes vegyes érzelmek uralkodnak az urak sátrát illetően, melyről későbben többet fogok írni. Lehet, hogy Miss Crook egy nem sikerült fénykép fog küldeni, s lehet, hogy Te búsulni fogsz érettem, de ne búsulj!

[48] Én természetesen csak ezen levelekben írtam Neked fogságom felől, s így Te nem tudod, hogy én fogoly vagyok, de a lapokból gyaníthatjátok kb., hogy az én sorsom is nagyot változott s engemet is bebörtönöztek. Ezen sorokat azon reményben írom, hogy Te valamikor olvasni fogod otthon. Nemsokára megint itt az idő, hogy kivonuljak, s így rövid leszek.

Ma reggel sokáig aludtam, bár az a törvény, hogy 6 (hat) órakor fel kell kelniük. Egy kis kellemetlenségem is volt, de ahogy jött, úgy el is ment: a jó hírek sok mindent elfeledtetnek és sok türelemre képessé tesznek. (Rossz hírek esetében is csak eltelnek valahogy). Mind azzal biztatnak kívülről, hogy nemsokára megszabadulok, de ki tudja. Ma reggel így köszöntött egy ember: „jó reggelt” s a szívem csaknem kiugrott helyéből, az ember (alászolgája) ismer s ezért köszöntött így, de különben nem beszél magyarul, csak éppen egy kicsit.

Mikor látlak meg Titeket s mikor lesz, mikor hazám szabad lesz?

Szeretettel csókol: Eleked

Du. 6 órakor. Megkaptam mind a két csomagot s most a csolnakázó ruhám-ban üldögelek, s megvallom, ez jót tesz, mert borzasztó hőség van. Természetesen úgy jól laktam, hogy minden költői képzeletem el van némulva, s a kaláccsal megvendégeltem az egész sátrat. Egyik leányka játszadozik kb. 5-6 lépésnyire tőlem, s a nap siet lefeküdni. Bámulni fogom lementét. Aludj jól, álmodj szépeket.

Szeretettel csókol: Eleked

[49] 1915. június 5., Frimley Camp

Kedves drága Milikém!

E levelemben arról az úri sátorról szólok egy párat, meg egy s más tárgyról. Hát úgy történt az egész dolog, hogy egy pár gazdag ember s ezek mellett a vezetők összeállítottak s emeltek egy nagy sátrat nappalinak, és ekörül apróbb sátrakat, hálószobáknak. Ezen apróbbakban 2–3–4–6 ember foglal helyet elég kényelmesen. Ők azért természetesen fizetnek, s így ebben nincsen semmi különös. Azonban ők ezzel nem elégedtek meg, hanem nekiállottak s megtették az előkészületeket arra, hogy szúrós dróttal elkülönítsék magukat a többitől, a börtön másik felétől. Ezzel természetesen bebizonyították, hogy az osztályuralmat és elkülönültséget nagyon is érzik, s azt a börtönben is fel akarják karolni, a maguk javára természetesen. Most jön a jobbik fele a históriának. A tömeg (melyhez én is számítok, illetőleg engemet is számítanak, ugyanis ezen nép előtt két ország van: a kapitalisták és a munkások) ezt nem jó szemmel nézte. Már kezdettől fogva zúgolódtak itt is, ott is, mert az egyenlőség érzete meg volt sértve a kivétellel, mely pénzen alapult. Mind nagyobb és nagyobb tömeg csoportosult azon helyre s mikor a szúrós drótkerítésre került a sor, mindennek véget vetett a tömeg hangulata. Általános volt a zúgás, s egy páran kifejezésre is juttatták az elégedetlenséget. A kapitalisták megijedtek, s mivel jóval (sokkal) kevesebben voltak, visszaszorulni kényszerültek. A lázadásra és rombolásra nem került sor, mert elvégre is a parancsnok a békét és egyetértést többre becsüli mindennél.

[50] Egy más, egy nagyobb sátrat is emeltek itt a publikumnak. A tegnap szakácsainkat katonaszakácsokkal váltották fel bizonyos okokból, s azon szerencsés helyzetben voltam, hogy szemlélhettem az új rendet, és annak biztosítását. Minden sáturnak mindent rendbe kellett hoznia, ami speciálisan az étellel (koszt) függött össze. Határozottan jó kép volt, amint kb. 150-160 ember mosta és súrolta a saját sátra üstjeit. Három héten keresztül senki sem törődött ezzel a vörkkel, s most a katonák katonás rendet teremtettek. Minden rendben, rendszeresen kell, hogy menjen így. Azonban a ma reggeli tea nagyon rossz volt és sok is, kétannyi, mint máskor. Én egy kortyot sem tudtam inni belőle! Egyéb bajok is vannak. Ha egy más sátrat találnék, hol jobban elhelyezkedhetném, itthagynám

ezt a jelenit, mert jóllaktam vele. A sok szivarozás, kártyázás, rendetlenség és szemre-főre a nem tekintés majdnem tűrhetetlen már. Erről máskor többet. Másképpen jól vagyok, s az idő is meglehetősen.

Szeretettel csókol: Eleked

[51] 1915. június 6., *Frimley Camp*

Kedves kicsi Milikém!

A tegnap ismét közelebb jutottunk ahhoz az időhöz, mikor (ha egyáltalán valaha) megláthatjuk egymást. Oh, ezt a pillanatot még most is, a háború alatt is, oly sokat ígérőnek gondolom el! Minden napnak megvolt s megvan a maga tanulsága, és így a tegnap is bevészte magát életembe. Legelőször azt említem fel, hogy vagy ellopták tőlem, vagy elveszítettem egy angol aranypénzt (12kr 36frt) egy kis aranypénztartó tárcával együtt a láncomról, melynek a másik végén az óráim van. A lánc ezüst s igen értékes, mert ajándék volt Philipsontól, s a tárcsa is tőle való, így igen értékes volt természetesen. A pénz elég sok, de különösen a tárcát s a láncnak az elveszett végét sajnálom. Semmi remény természetesen a megtalálására. Ha elveszett volna, s nem ellopta volna egy zsebmetsző, és ha szegény ember kapta volna meg, szinte nem is bánám a pénzt, csak a lánc végét, s a tárcát kapnám vissza. It is gone!

Másodhelyen azt említem fel, hogy valahogyan mégiscsak megbékéltem helyzetemmel, s már nem méltatlankodom azért, hogy helyre sem ülhetek a folytonos kártyázás miatt. Sok mindenről le kell mondanunk, s sok mindent el kell nyelnünk itt természetesen.

Harmadik helyen azt kell főlemlítenem, hogy tegnap volt egy gyűlés-féle, hol ki-ki (az illetők s a képesek?!) magára vállalta valamely tárgynak a tanítását s én természetesen a magyar nyelvet fogom tanítani, ha ajánlkozók akadnak.

[52] Én természetesen ezt szívesen megteszem, bár Te jól tudod, hogy a feületességnek nem vagyok barátja, s az ilyen hebehurgya „tanfolyamokról” nem sokat várok. Megteszem pedig azért, mert ha tényleg olyan nagy az érdeklődés szegény hazám iránt, mint milyet eddig tapasztaltam itt a börtön falain belül, mért ne szólnék felőle – és bár a magyar nyelv tanítását vállaltam magamra, a magyar jellemről alkalmam nyílnék itt és ott szólni. Arra ugyanis nem lehet gondolni, hogy egy élő nyelv tanítását sikeresen kultiválhassuk itt, ahol én egyedül beszélek magyarul, s ahol elvégre is nagy emberekről van szó, kik tán érdeklődnek egy kissé, de mégis nem rendelkeznek az erős akarattal a nehézségek legyőzésére. Tudod, én nem sokat várok az olyan felbuzdulásoktól, melyeket a szövetséges volt idéz elő minden komolyabb alap nélkül különböző nemzetek között. Semmi egyéb az, mint gyökér nélküli, elhervadásra kárhoztatott, csupán

önös érdeken nyugvó tűz (avagy füst). Mindazonáltal hazám érdekében megteszem, amit megtehetek, meg az egyesek érdekében is, amit megtenni kötelességemnek és megengedhetőnek tartok. Te ismersz jól engemet ezeket illetően.

Most e padon üldögélek ismét, s reggel lévén, egy kissé barnás, majdnem nehéz felhők ereszkednek alá, és azt hinné az ember, ha alább jönnek, megfojtának minket, de szerencsére a szél egy kissé működésbe van ismét.

Szeretettel csókol: Eleked

1915. június 7., Frimley Camp

[53] Kedves drága Milikém!

Most kb. fél hat (1/2 6) óra van délután, s borzasztó a hőség még most is, és ma különösen dühös meleg uralkodott. Az embernek még az agya is elolvad ebben a hőségben, milyen jó szárító idő volna ez, de itt csak a port és „mocskot” sütheti az „áldott” nap. Tegnap vasárnap volt, s az idő alatt-fent eltelt, s ma is ellézengettünk egy napot. Tegnap megpróbáltam az ihletnek engedelmeskedve verset írni, de a kártyázók lármáikkal elzavartak arról a tenyérnyi nagyságú pázsitról, melyet nagy bajjal felkutattam a börtön egyik sarkában. „Inter arma silent Musae” mondja a latin, s ezek a németek tényleg nem is engedik, hogy a múzsa működjék.²² No, de nem baj, ha a csataterén minden rendbe van, mert a jobb jövő reményében a szenvedés is édes, és eltűrhető jókedvvel.

Az éjjel kitűnően jól aludtam, s különösen Dénes testvéremmel álmodoztam, ki szegény hazánkért harcolva régen elesett, hogy így ne hagyjon egyebet hátra nálam, csak egy fájdalmas érzést, mikor arra gondolok, hogy Bécsben való találkozásunkkor, és különösen elbúcsúzásunk alkalmával azon szent gondolat-tal voltam eltelve, megcsókolva őt és viszont érezve testvéri csókját, hogy két év elteltével újult erővel és örömmel fogom viszontláttni otthon. Oh, hogy fáj a szí-

²² A múzsa mégiscsak működött, mert június 6-án a következő két vers született:

Engem, kit tudásszomjom / Angliába hozott, / A sorsnak kegyetlen keze / Nagyon elbotozott! / Börtönbe zárának tehát / Egész ártatlanul; / De el nem csüggedek soha, / Szenvedek magyarul. / Amint fel s alá jár a poszt / Halkan dudorászva / Egyhangú dala jól érzem / Szívemet megrázza. / De kártyázók jönnek ide / És vége mindennek / Tenyérnyi füvem elhagyom / Így kell lenni ennek! / Nincs annyi hely, nincs oly idő / Hol írjak egy pár sort / Minden jelen zárva van / S keresem a másszort.

Tegnap!

Tegnap láttam / Két pacsirtát / Amint a dalt / Sírták, sírták. / Sátram alól / Néztem őket / A még most is / Éneklőket. / Lelkem elszállt / Messze távol / Hírt hallani / A hazáról. / Szívem, az sírt / A babámért / Otthon levő / Mátkájáért. / Szemem nézte / a jegygyűrűt, / Kezem törült / Könnyet sűrűt. / Szépek voltak / A pacsirták / Amint a dalt / Sírták, sírták.

vem, mikor a pillanatra gondolok! Emlékemből soha nem hal ki az a reményteljes, de máris megsemmisült, levert érzés.

[54] „Ami elmúlt, vissza nem jön.” Emléke legyen áldott az én bátor testvéremnek, ki barátjaival, honfitestvéreivel elesett a nemes cél érdekében küzdve!

Oh, Kicsikém, hogy szeretnék Titeket viszontlátni, s mikor veletek álmodom, mennyire boldog vagyok. Az én életem itt a távolban igazán nem egyéb egy álmovilágnál, s olyan jólesően hajtom le fejemet (nem a puha párnára, mert fogolyt az nem illet, hanem rendesen a kofferemre, melyet e célból kinyitok) minden este, mert tudom, hogy mindig hazámban vagyok álmomban, s rendszeren ismerőseim között.

Meglehetősen sok levelet kapok mostanában barátaimtól s némelyektől csomagot is. Itt azonban természetesen semmi sem áll sokáig, mert sok a barát, kikkel megosztom a csomagot, s kik nem mindig osztják meg az övéiket velem. E tekintetben különben különféle erkölcsöknek hódolunk, de az én felfogásomat s jó indulatomat meg nem zavarja egy cseppet sem.

Mit csinál Tátink és kicsi Manyink, és Gyula hol van? Él-e még? Remélhetőleg őt is el nem vesztettük ebben a hatalmas és mindent felemészítő tusában!

És vajon az én családom mit csinál otthon Medeséren? Oh, Istenem, milyen szívesen segítenék mindenkinek, ha tehetném! De, de én – sajnos – nem tehetek semmit jelenleg, csak éppen élek egyik napról a másikra, itt fogolyként, elzárva a világtól szuronyok között!

[55] A parancsnokunk feleségével ott üldögel kényelmes székeken a sátrunk előtt, s lányaik is csendesek most, nem játszanak, különben a nagy meleg az oka, hogy olyan nagyon csendesen viselkednek. Kicsi kutájuk is kivetette a nyelvét, s jól fest igazán az idillikus családi kép. Egy azonban sehogy sem tetszik nekem, s ez az, hogy az „anya” cigarettázik s éppen lánykái előtt. Olyan nemzet, ahol a nők általában úgy el vannak korcsosodva, mint Angliában, nem verheti meg azon nemzetet, hol más fogalmak fűződnek általában a nőhöz, s hol az anyák még a régi patrónák szerepét töltik be! Az különben egy törvény a kialakulásban, hogy mikor a benső természetünket elhagyjuk s eltévelyedünk, el kell hullanunk, s olyanok töltik be a helyet, kik az emberiség benső lényegét inkább, jobban és pontosabban képviselik, megközelítik. Kicsikém, egyszerűség és benső lelkerő és őszinte józan törekvés! Ne félj, aki hivatásának él, az benső elhivatását teljesíti, s az nem él hiába! Erre törekedjetek, s erre törekedjünk.

Szeretettel csókol: Eleked

[56] 1915. június 8., Frimley Camp

Drága kicsi Milikém!

A tegnap ismét elhaladt, s a mában találjuk magunkat. Nem lehet nagy panaszom, hiszen tegnap három levelet kaptam, s egyik csomagról beszél, mely már is útban van felém. Ha nem is érkeznek meg ép állapotban (ami csak nagy csoda esetében történhetik meg, mivel itt a gyümölcsöt „megvacskolják” és „megdézsmálják”, mielőtt kézhez juttatnák), a tudat, hogy román (oláh) barátom (Mr. J. Feldstein) jóindulattal gondolt rám, jóleső érzéssel tölt el. És egyéb még a tegnapról! Egy ember nagyon ösztökélt a tegnap, hogy használjam fel az alkalmat a magam hasznára, előnyére s beszéljek a tömeghez, de én e tekintetben nem sokat teszek. Itt úgy is annyi prédikátor van, hogy mért szólnék én, s különösen ezek inkább szeretik a német beszédet, mint az angolt, s én németül csak értek, de beszélni nem tudok. Magánbeszélgetéseimmel és illő, barátságos viselkedéssel meg testvéri szeretetemmel jelenleg talán többet is teszek a jó ügy érdekében, s miért használnám fel az alkalmat a magam privát hasznára?

Igen, az este gyönyörű volt a lemenő nap. Néha olyannak tűnik fel, tarkázva a felhőktől, mintha egy nagy gyémántgyűrű gyönyörűen ragyogó, sugárzó feje lett volna, s különösen a drágakő benne.

Pecsétgyűrű valójában, s megpecsételte a napi eseményeket, és eltűnt fölségesen szép sugarakat hagyva maga után, mely sugarak a felhős égen ki nem mondható színeket nyertek. A felhők gyérek és tömörek voltak itt-ott, míg néhol fátyolszerűen húzódtak végig az ég karimáján a szomszéd fenyők felett. Tökéletes volt az este, s tökéletes szépséggel távozott a nap!

[57] Sokáig, sokáig bámultam a szürkületet, a szürkületi készülődést, s oly jól esett a lelkemnek, mikor egyik barátomtól hallottam, hogy a börtön másik felében ő is a naplemente s a gyönyörűséges est szépségeivel volt elfoglalva. Átaludtuk az éjt, s most ismét a padon kuporogva írom e sorokat. Egyik lakótársunk még nem kelt fel (Mr. Holz), mivel gyomorfájása van, de mi már a mosdáson és reggelin is szerencsésen túl vagyunk. A törvény s a többiek álma nemigen engedi meg, hogy a felkelő napot bámuljam meg (mert magam is szeretem kialudni magamat), de valahogy van, a lemenő nap, a naplemente inkább érdekel a jelen körülmények között.

Itt most 8 (nyolc) óra van s nálatok már kilencet (9) ütött, s így Ti is már munkában vagytok. A nap ismét hevesen süt, s hőséget ígér ma is. Mellettem négyen üldögélnek, kik teljesen hallgatagok, s ki tudja, mivel foglalkoznak elméjükben! Lehet, hogy tán valamelyik az közülük, aki szeretne a napokban megházasodni s megszabadulni (előbb) a börtönből természetesen. Lehet, hogy némelyek nagy gondolatokkal vannak elfoglalva, de az is lehet (s ez a legvalóság-

nűbb) hogy az élet legelemibb kellékei foglalkoztatják őket, mint minden közön-séges embert, és különösen a jelen állapotok mellett.

Különben egy ember most távozott el innen, ki a Rousseau gondolatait val-lotta magáénak, s ki kívánczolt vissza a természethez (a legelés értelmében!) ebből a fals, mesterséges kultúrából, mely (szerinte) a háború oka.

[58] Csak arról feledkezett meg a szegény, hogy most tényleg a természet fiai vagyunk, de mindenikünk visszavágyódik abba a kultúrába, melybe az ember lényegében tartozik, s melyet nemesítenünk hivatásos kötelességünk.

Általában ma is jó a hangulat a börtönben, s az „oroszlánok” a táplálkozás (reggeli) után csendesen viselkednek. Igen, az este tíz (10) órakor egy lampionos körmenetet rendezett a tömeg, s énekelték nagy lelkesedés közepette „Deutschland, Deutschland über alles”.

Mégiscsak van valami abban a „tömegelekedben” melyről a társadalomtudo-mánnyal foglalkozók oly sokat beszélnek, s mely ellen az individualisták oly élénken kelnek ki.

A parancsnok lánykái sátruk ereszében szemben ülnek a nappal s látszólag (láthatólag) élvezik a csemeték a reggeli sugarakat. Őket nem bántja az élet gond-ja; ők nem aggódnak egy távoli küzdő hazáért, családokért s egy kis jegyesért; ők még a gyönyörűséges játékvilágban élnek, hol nincsenek nehéz fellegek! A kis fekete kutya szemükbe bámul, s jól érzi magát társaságukban – az anya tán ciga-rettáját gyűjtja meg a sátorban, hogy utat adjon az első füstnek! Óh, brrr, bor-zasztó, csúnya folt ez a szép képen.

Isten veletek. Isten velünk!

Szeretettel csókol: Eleked

[59] 1915. június 9., *Frimley Camp*

Kedves kicsi Milikém!

Hadd mondjam el neked a tegnapi eseményeket, melyek olyan érdekesek és so-kat ígérők voltak! Először is a tegnap du. 80 f.-t fizettem egy csomagért, mely kü-lönben ma megfog érkezni s melyet Mr. Feldstein barátom küld Oxfordból. Gyü-mölcs! Ez magában véve jó dolog. Másodszor a tegnap volt a jelentkező a magyar nyelv tanítása végett, s egy jelentkező akadt is, ki du. felkeresett, s kivel sokat tár-gyaltam magyarul. Ő ugyanis egy fiatal magyar zsidó, s Debrecenből származott le. Természetesen neki nincsen szüksége az én tanításomra a magyart illetőleg, hiszen ő éppen oly jól beszél magyarul, mint én, s talán még jobban, mint én most, mert az igazat megvallva – egy kissé korcsítottam pl. a tegnap. Azonban naponként találkozni fogunk s tárgyalni is. Elképzelheted, mennyire örültem, mikor talákoztam vele, s mikor magyarul beszélhettem vele. Először egy kicsit

nehéz volt, mert angolt is vegyítettem beszélgetésembe önkéntelenül, de később jól belejöttem. Ő sok érdekes dolgot beszélt el tapasztalatairól, melyeket a nagyvilágban szerzett. A többek között még hébert is olvastunk, s olvasni fogunk együtt, mert ő meglehetősen jó abban. A nevét még nem tudom, vagy elfeledtem, de később meg fogom írni Neked. Erről csak ennyit. Harmadszor még egy fontos dolog történt tegnap, s ez a hazamenéssel van kapcsolatban. Mr. Hauer német pap engedélyt kapott arra, hogy visszatérjen Németországba, bár ő még katona is volt otthon egy évig.

[60] Ez természetesen bennem is újabb reményeket támasztott, s mintegy arról kezdett meggyőzni, hogy engem is haza fognak bocsátani.

Ma reggel passzusomat elküldöm dr. Carpenterhez s levelemben kértem őt, hogy a püspök úrtól kapott bizonyítványhoz csatolja, s egy kérvény kíséretében küldje el a hivatalosokhoz, hogy én is kapjam meg az engedélyt visszatérhetésem érdekében.

Különösen e gondolat tart most fogva, s ezzel foglalkozom nagyon sokat. Komoly munkára nem is gondolhatok egy olyan teljesen kényelmetlen helyen, mint ez amilyen, így csak rovom napjaimat egymásután lassanként.

Most azonban elmegyek, felkeresem a magyar barátot, hazámfiát, s vele fogok beszélgetni, ő sokat járt-kelt és látott életében, s különösen bizonyos szállítótársasági munkában volt alkalmazva otthon is, Fiumében. Kicsikém, a reggel a pacsirta olyan szépen énekelt sátrunk felett, hogy alig se tudnám érzéseimet, melyek fogva tartottak, e helyen kifejezni.

Szeretettel csókol: Eleked

[61] 1915. június 10., Frimley Camp

A tegnapot is eltöltöttük s most egy nappal ismét gazdagabb vagyok tapasztalatokban (egy meglehetősen rossz tapasztalatom az, hogy a csomagot még nem kaptam meg Oxfordból, s így a gyümölcsök rothadt állapotban érkeznek meg, ha egyáltalában megérkeznek). A magyar baráttal sokat tárgyaltam tegnap s így igen érdekes időt élek itt meg a börtönben, hol magyarul is cseveghetek. Huszonkét (22) napig tartó tengeri útjáról (Fiuméből Liverpoolba) sok mindent beszélt el.

A tegnap még egy más is jelentkezett a magyar nyelv tanítására, egy bécsi osztrák s felkerestem sátorában. Művelt tekintetű, igen jóképű fiatal, s amint mondja, több magyar ismerőse volt már, és négy (4) éve, hogy itt lakik. Egy testvére elesett a Kárpátok védelmében, s a másik megfagyva tért vissza, de meg nem halt, bár egész életére nyomorék maradt.

Hasonló szomorú esetek, tudom, hogy ezreivel vannak s így az én szomorúságom – az én testvéreim (Dénes, József) szerencsétlensége miatt – nem egyedülálló egyáltalában.

Máskülönben a tegnapi jó esőnk volt, s így ma is csak borongós az idő, és por nincsen! Az eső után (mialatt a sátrunkban húzódtunk meg, mint valami egerék!) kiálltam a börtönünk egyik oldala (fele) mellé s ott véletlenül egy labdára tettem szert. Egy pár fiatalember játszhatott vele s véletlenül kívül került a labda a mi kerítésünkön, s így lemondtak róla, és eltávoztak. Nem sokkal ezután két férfi járt arra és ők bedobták. Én felvettem, s mivel a fiatalok többé nem voltak ott, elkezdtem játszani vele. Kukkot dobtam s egy perc alatt 90-100 ember gyűlt körül, kik nagyon csodálkoztak a magyar doktoron, ki olyan nagyon jól tud hajítani.

[62] Többen nekikezdték, s elkezdtünk játszani: Jól kijátszodtuk magunkat (természetesen a tömeg borzasztóan bámult rajtam s helyeslésével követte dobásaimat, melyek tényleg összehasonlíthatatlanul fölülmúlták képzeletüket s a más dobásokat). Az eredmény ma az, hogy a balkarom meglehetősen fáj, mivel a labda könnyű volt s az erő túl sok. Másképpen rendben van a dolog, s én jól érzem magamat.

Egy szomorú dolog is történt tegnap. Svájcból egy levelet kaptam, s úgy örvendtem neki, mert azt véltem, a Te leveled, és mikor kinyitottam, akkor láttam meg, hogy tévedésből egy idegen levelet küldtek nekem (azt hiszem, lengyel nyelven volt írva), s én természetesen visszaküldtem a levelet. Ugyanis Montehalné nem volt otthon, s valamelyik gyermeke továbbította a levelet s fölcserélte őket és kért is egy pár sorban, hogyha a levelek fel vannak cserélve, küldjem vissza a nekem küldöttet. Tán a Te leveled is meg fog érkezni, de ez attól függ is, hogy vajon Svájcban visszaküldi-e az illető, kinek továbbították.

Igen, csak annyit, hogy a magyar nyelvet tanításból semmi sem lesz, mert egyet tanítani nem érdemes s az az egy is visszalépett!

Azt hiszem, hogy ma nem lesz nagy hőség. Mit csináltok, kicsikém? Mit csinálnak enyéim otthon Medeséren?

Szeretettel csókol: Eleked

[63] 1915. június 11., *Frimley Camp*

Kedves drága Milikém!

A tegnapi mégis megkaptam a csomagot s már túl is adtunk rajta, mert tudod – itt sokan vagyunk. A tegnapi meglehetősen jó napunk volt s bár sok mindent nem jegyezhetek fel, mégis egy dologról meg kell emlékezni, s ez első sorban az, hogy nem tanítok magyar nyelvet, mert utóvégre is nincs kinek, s másfelől pedig az, hogy Schweiber Móritznak ismét levelet írtam.

Ez a Mórítz egy kis, veres kecskeszakállú zsidó, ki az ortodox zsidókhoz tartozik, s így csakis kóser ételt eszik. Nem tudom, már említettem-e előbb, de anynyi bizonyos, hogy ő megérdemli a vele való rövid foglalkozást. Kb. 45 éves lehet, s meglehetősen törpe alkat. Van neki egy megviselt cólíja, s egy zsakettben jár, mely meglehetősen állapotban van, de úgy áll a rossz nadrágja s boldogtalan cipője felett, mint mikor a sárga fiatal pipére egy ostoba szabású köntöst feladnak. S Mórítz éppen annyit csipeg, mint egy pipe; sőt mondhatni vákog mint egy ruca. Van neki egy kicsike pipácskája, mely nagyszerűen illik angolosan lemetszett vörös bajuszához s különösen kellemes benyomást gyakorol jó állású, de meglehetősen hosszú orra alatt. És Mórítznak egyebe is van. Van neki egy pár rossz foga és (jó nincs) s azok mind füstösök (tán éppen a pipától), s mikor beszél, Mórítz végtelenül érdekes. Ha véletlenül a börtön egyik oldalában megvonja magát s elgondolkozik, akkor természetesen szomorú, keserű képet vág s különben azt bánja, hogy nem lehet szabad és nem lesheti egy haldokló vagy nagybeteg végórát.

[64] Künn ugyanis az Egyesült Zsinagóga (United Synagogue) ilyen minőségben alkalmazta őt, s ő még most is visszavágyik régi „tisztességes” és „felelősségteljes” állására. Mondom, ilyenkor elszomorodik, sőt elkecsereedik s nagyon savanyú képet mutat. Én azonban megszólítom (mint az este is tettem) s kérdésemre: hogy hogy van, azzal válaszol, hogy „we must be satisfied” (meg kell elégednünk sorsunkkal, megelégedetteknek kell lennünk). Azonban szavai megeregednek, s elkezd panaszkodni, és panaszkodik a végtelenségig. Elbeszéli előbbi tisztességes helyzetét és hivatalát s keserűséggel és vággyal telik el. Mindenkit okol a jelen bajaiért, de különösen az ő bebörtönzéséért. Szeretné itthagyni a börtönt, de ismét visszatér kedvelt kifejezéseihöz: We must be satisfied. Erre én természetesen vigasztalni kezdem, s biztosítom arról, hogy mind hasonlóan szenvedünk, s ő megvigasztalódik, sőt nevetni kezd. A felleg elvonult arcáról s egész jól érzi magát, és azért kezd hálálkodni, hogy itt van, és nem Londonban, hol mindenki gúnyolódott vele, s hol német (német zsidó) voltáért annyit kellett eltűrnie, elnyelnie, elszenvednie. Oh, mert nincsen szemtelenebb és kiállhatatlannabb annál a buta átlagembernél, aki rátámad egy idegenre s fel akarja falni, pedig az idegen tán sokkal több jót tett és tesz meg az idegen országnak is, mint ő saját maga. Itt, itt a börtönben biztonságban vagyunk, csak kóser koszt volna. De nincs! Nem baj, csak lesz valahogyan! Mórítz elvégre is visszanyeri teljesen jókedvét, s kacag, kacag rettenetesen!

[65] Mikor ő kacag, akkor nekem is kacagnom kell. Jobb pofát soha életemben nem láttam. Olyan jólesően kacag, mintha az egész világ birtokában volna s még hamiskásan is amellet. Szája szétfut orra alatt, s rozsdás fogai kilátszanak és

kicsi szemei hosszúra nyúlva érdekes formát kölcsönöznek arcának. Olyanforma mégis az egész benyomás, mintha egy kacagó denevért látna az ember. Nem rossz!

Igen, ő egy levelet íratott a főrabbinak, s most a zsinagóga titkárának, s szabadítást óhajt, meg pakkot vár. Természetesen kóser csomagot kértünk számára, mert kenyér és hagyma elvégre is igen sovány eledel. Most várunk egy jobb jövőt. Ő nagyon meg van elégedve levélírással (angolul), mert én írok anélkül, hogy ő diktálna. Mikor a levél végén vallásos és vallási testvériséget említettem a hitfelének, Móritznak a könnyei kiestek, de ő iparkodott elfojtani azokat, s ekkor meggyőződtem arról, hogy a kicsi alaknak utóvégre is mélyen érző és fájni meg remélni tudó szíve van.

Minden rendben van, jól vagyok. Sok jót kíván Neked és szeretettel csókol:
Eleked

[66] 1915. június 12., *Frimley Camp*

Édes drága Milikém!

Az éjjel, álmomban, családban voltam, s sok mindenféle dolog történt ott velem. Szegény anyám életben volt, s testvéreim is, és mind jól voltunk. Téged nem láttalak álmomban. Ma reggel például meglehetősen hosszú és jó álmomat több dolog zavarta meg, mint rendszeren meg szokott esni itt a sátorban. Korán öt (5) óra után a szomszédom (dr. Joachim) elkezd mozgolódni, s nagy nehezen négykézlábra kerül és feláll. Akkor cigarettára gyújt, s elkezd füstölni, de a cigarettája olyan jókor csodálatosan büdösnek bizonyul. Majd elkezd rendes köhögését, s az meg nem áll. Egy párszor a lábamra meg az oldalamba mászik borzasztóan nagy tapsiival, mikor furcsa, boldogtalan mozdulatokkal húzza vissza idomtalan végtagjait. Természetesen én hallgatok, s meg sem mozdulok, bár fáj nekem a rámtapodás: de tudom, hogy ő alig tehet minderről s nem szándékosan teszi. Végre felveszi az überciherjét, s szappant és törülközőt ragadván magához elmegy megmosdani. Én ismét boldogan elszenderedem, s tán még álmodom is, de egyszer arra ébredek fel, hogy ő ismét ott motoszkál és tapos mellettem, az oldalamban, s harmadik, s negyedik büdös cigarettáját jóízűen szívja. Ekkor elkezd öltözködni, s elkezd beszélgetni a más szomszédokkal és másokkal is, kik kikinéznek a takaró alól, s ismét visszahúzzák a fülüket és orrukat a hűvös levegő érzésére. Azonban ezen alakok is nemsokára elkezdik a felkelést. Legelőször is az én tisztességes szomszédom: a Doktor, lehúzza a takarót egyikről, másikról s azok először összehúzódnak, majd meg morgolódva felkunkorodnak a szalmazsákon, s a felkeléshez szükséges mozdulatokat megkezdik. Ez talán három kü-

lönböző irányba és helyen jön működésbe a sátorba, s erre igazán megkezdődik a lárma.

[67] Mert a felkelés itt nem egyéb, mint borzasztó veszekedés és lárma, sőt egyéb is. Egymás takaróit elkezdik cibálni, s egyszer csak azon veszem észre magamat, hogy még rajtam kívül csak ketten heverésznek. Ezek nagyon méltatlankodnak, hogy őket zavarják, s mikor ők is arra vannak kényszerítve, hogy felkeljenek, ők is elkezdik a keltegetést s most természetesen rajtam a sor. Mármost én egyáltalában nem bánom, ha velem viccelnek, sőt szeretem is azt, de mikor azért nem engedik, hogy én pihenjek, mert ők sem pihenhetnek, természetesen méltatlankodom. A jellemtelenséget soha nem szerettem, s még az angolok és németek közt sem kedvelem azt. Ez már többé nem jókedvű reggeli tréfa, hanem a pusztai irigység, s ezt én természetesen súlyosan büntetem. Akik velem „tréfálnak” ilyen módon, nagyon megjárják, mert ott a cipőm, s amit kezem ügyébe kapok, s bizonyosan eltalálom akármelyiket. Szóval jót szólok arra, akiben az irigységet munkálkodni látom. Erre kínos pillanatok állnak be, s én is hozzákezek a felkeléshez, mert fájdalmas hangon jelentik, hogy a tea (reggeli) nemsokára kész, s a víz nagyon vékonyan folydogál a csapból, és sietni kell. Másképpen eltelik az idő, de a felkelés és lefekvés egy kissé kínos. És ez így megy minden reggel kivétel nélkül. Tűröm, borzasztó sokat kell tűrni.

Igen, a magyar barátom az este Gárdonyi Göre Gáborját adta elé (Utazás Amerikába!), s igen jól. Ő csak nemrég olvasta Londonban, s én borzasztóan sokat nevettem rajta, mert én rég, hogy olvastam otthon. Nagyon, nagyon jókat nevettem!

Tegnap kaptam egy levelet dr. Carpentertől, melyben írja, hogy [68] a kérvényt s a püspök úr bizonyítványát és útlevelemet elküldte Londonba, s így megindult az eljárás Magyarországra való visszatérésem érdekében. Ő azonban írja, hogy a dolog „egy kis” időt igényel, s én csak várjak és tűrjek. Szerinte én hozzászoktam a türelemhez (patience). A jövő héten lesz az évzáró, s ekkor búcsúzik ő is el a College-től, mert 70 (hetven) éves lévén, visszavonul az igazgatóságtól. Igaz, hogy azon alkalomból nagyon szeretné, hogyha én is ott lehetnék, s biztosít arról, hogy sokat fog rám gondolni. Úgy volt, hogy a tegnap Mr. Feldstein fel fog keresni, de nem jött el valami akadály miatt.

Tegnap itt volt a német pap ismét, s elég jól beszélt Pál apostolnak a filippibeliekhez küldött levele alapján, ahol az áll, hogy az Isten mindenkit megsegít szükségben. Én egészen jól érttem német prédikációját.

Némely mulattató játékokat is szemlélgetek, de ezekről később! Hogy vagytok mind? Csókold meg mieinket nevében, s Tégedet szeretettel csókol: Eleked

[69] 1915. június 13., *Frimley Camp*

Kedves kicsi Milikém!

Ismét reggel van, s még pedig vasárnap reggel, amint a kalendárium mutatja. Igen, amint a kalendárium mutatja, mert a foglyoknak mindegy minden nap, egyik se jobb a másiknál. Mégis a tegnapi nap tán jobb volt, mint a többi? Isten tudja! A tegnap du. két lapot s egy levelet kaptam. Az egyik lap Svájc-ból jött, melyben arra kért Mrs. Montehal, hogy a tévedésből nekem küldött levelet küldjem Odesszába. Szegény levél jó messze jött a rendeltetési helyétől, a Fekete-tenger partjától. Tán fogoly ott a gazdája? Nem tudom, de most sejtem (állítom), hogy a levél tényleg lengyel volt. A másik lap az „American Embassy”-től jött s abban a doktorátusom természete felől kérdezősködni éspedig ilyen formán: „regarding your claim to the Degree of Doctor”. Talán bizony azt hiszi valaki, hogy a címet jogtalanul használom (nem is sorhasználok!) vagy pedig talán azt akarják megtudni, hogy nem vagyok-e orvosdoktor? Ezt nem tudom! Az első lapra nem felelek, mert a levelet már rég visszaküldtem, s a másodikra pedig feleltem a tegnap, s különösen utaltam őket az útlevelem megtekintésére, Oxfordban levő doktori értekezésemre, meg dr. Carpenter és Mr. Bowie-nek a megkérdezésére.

A harmadik levél dr. Carpentertől jött s tartalmazta a megszabadulásomért elküldendő folyamodási formát, Dr. Carpenter levelét és egy más levelet ugyancsak tőle, melyben jó magaviseletemért felelősséget vállal, s amint írja, Mr. Bowie-t is kérte ilyen levél megírására, de én az ő nevével megelégedve, a kérés formát kitöltöttem, s máris elküldöttem Londonba. Dr. Carpenter szerint tán ez a kezdete a végnek, s tán tényleg megszabadulok, s tán haza is mehetek?! Ebből láthatod, hogy a tegnapi nap tényleg jó volt számomra.

[70] Magyar ismerősömmel természetesen találkoztam, ki tovább mesélte Göre Gábor bíró úr és társai (Company lsd) históriáját, s be is fejezte azt. Én is elmondtam neki Ferenczy Kálmán Gyári Cirkuszát. (Guzsalyasban).

Gumit, papírt adtam neki, s most rendre rajzol az öreg (32 éves); másol, de meglehetősen jól tud másolni; amint mondja, a reálisokában szabadkézi rajzos volt. Igen jólelkű ember, s nagyon okos is. Van neki egy német ismerőse, aki a háború előtt jó élhetésű volt, most szegény, mint a templom egere. Azt segítette és segíti minden úton tehetsége szerint, de neki is ügyelnie kell egy pár koronájára. Annak a németnek csak egy nadrágja van, s az borzasztó állapotban áll (állott). Én elkértem, s most varrja egy szabó, s foltoztatja. Egy korona harminc (1K 30f) fillért kell fizetnem érte, de megteszem, mert szegény meztelenül nem lehet, s így a gazdagabb alakok természetesen nem segítik őt. Meg hát szégyellné is kérni őket. A régi történet ez. Akinek sok pénze van, annak szíve nincs ilyenekre,

s akinek szíve van (meg hát pap is volnék, nem csak jó ember!) az a kis pénzével a másokat segíteni tartozik, lelki sugalmi szerint. Csak az vigasztal, hogy nem én vagyok az egyedüli, nem az első és nem az utolsó, aki másokon segít. Rajtam is segítenek mások, de én nemcsak mintegy viszonzásul segíték másokon, hanem azért, mert a jó cselekedet önmagában bírja értékét.

Most, mikor negyed kilenc (nálatok negyed tíz), ti is már felkeltetek, s a reggeli teendőket végzitek el. Hogy vagytok?

Szeretettel csókol: Eleked

[1]²³ 1915. június 14., Fr. C.

A tegnap a más füzetemben a 70-ik oldallal lezártam leveleimet s most ebben fogom azon levélsorozatot folytatni, s így ez amannak a természetes folytatásaként tekintendő (dr. Kiss Elek)

Kedves kicsi Milikém!

Jó reggelt! Hogy aludtál az éjjel? A mi sátrunk borzasztóan szeles és következőleg poros volt. Tudod, reggel majdnem papírnyi vastagságú por fedte mindenikünket és mindenünket, mivel a sátor alja nyitva lévén, a szél befújta a port. A fehér, puha gallérom (mit tegnap viseltem) egészen fekete volt ma reggel, s ugyancsak az ingem is. Ilyen a mi életünk.

Tegnap bizonyos tapasztalatokat szereztem, s hadd írjam le azokat Neked. Először is: Te még emlékezhetsz a szegény ember nadrágjára, melyet a szabónak átadtam megtatarozás végett. A szabó nekiállott s mindannak ellenére, hogy ismerte gondolkozásomat egy kicsit, s tudta a nadrág históriáját is, vetett rá egy foltot (de nem akkorát, amekkorában megegyeztünk volt) s sem a zsebeket nem javította meg, sem a nadrág szarait nem varrogatta meg. Azzal a kifogással adta vissza, hogy a nadrág igen piszkos, igen poros, s ő nem szokott hozzá az ilyen munkához. Én természetesen kifizettem a pénzt szó nélkül neki, s ő eltávozott; de mikor a sakkjátékot befejeztem a német századossal (nyugalmazott Herr von Klitzing), nekiálltam, vettem egy kefét, s a sátor előtt elkezdtem takarítani a nadrágot. A szabó ezt meglátta s odajött, és azt mondta, hogy hagyjam abba a munkát, s adjam vissza a nadrágot. [2] Én természetesen azt válaszoltam, hogy „magával végeztem, s most a saját dolgom végzem.” Egyszermind azt is megjegyeztem, hogy többé az ilyen szocialista munkásokban meg nem bízom. Az elevenére tapintottam szerencsésen, s erre ő a 60 kr.-rt visszadobta, de én elvittem a sátruk vezetőjéhez s kértem őt, hogy hivatalosan adja át neki. A nadrágot kitakarítva visszaadtam a szegény embernek, kinek semmije sincs (keféje se!), s ki ugyan ör-

²³ Új csomó, új lapszámozással.

vendett, hogy nadrágja megint meglehetősen állapotban volt. Ezt különösen azért tartom fontosnak, mert a szabóval sokat társalogtam, s mindig a legjobb színben tüntette fel magát, ki társain szokott segíteni stb. Mikor azonban a való segítség-re került a sor – íme: így lejáratta magát becsület dolgában! Éppen olyan semmi-házi alak, mint sok a papjaink közül, kik szép szavakkal prédikálnak, s saját ma-guk a leghitványabb emberek! Akasztanivalók? Nem; megjavítani valók! Nevelési szempont a fő előttem, s a szabóval szemben is ezt alkalmaztam, és nem egészen hatástalanul, amint egy más ismerősömtől hallottam máris.

Egy másik dolog is történt velem, s ez egy atheistával kapcsolatban. Jó kiné-zetű, koros (50) ember volt, s nagy szavakkal dobálózott, s azt találta mondani (mások hallatára), hogy én buta vagyok, s még a babonák világában élek. És hoz-zátette, hogy ő mindent tanulmányozott, s 30 (harminc) évi tanulmányai után atheista. Erre én elkezdtem faggatni efelől is, afelől is, s hamarosan kitűnt, hogy valóban semmit se tud és nem tanulmányozott. [3] Ekkor azzal kezdett mente-getőzni, hogy neki dolgozni kellett életében, s így mindent nem tudhat, de meg-jegyezte, hogy az asztronómiához kitűnően ért. Elkezdtem faggatni az asztronó-miában is, s hát még nem is konyított hozzá. Erre végeztem vele a következő rövid módon; Kedves uram, ön azt mondta, hogy mindent tanulmányozott s most látom, hogy bizony maga semmit se tud, s így nem is tanulmányozhatott. Ezzel otthagytam a többi emberek közt. Amint később hallottam, máris feladta gondolatait s bánja, hogy fennhangon beszélt. A többiek, kik hallgatták a tárgya-lásunkat, azóta borzasztó respektussal tekintenek rám. Harmadik dolog, amit főlemlítek az, hogy itt van egy énekkar. Ügyes ember a vezetőjük, s sokat próbál-nak és máris sokra mentek. Tegnap du. sok angol tátongott az úton, s a német énekkar énekkel gyönyörködtette őket, és utoljára a német nemzeti éneket fújták el. Az angolok nagyot néztek, s bámultak rajtunk, mint a buta tömeg az állatkert-ben.

Az este egy civil prédikátort hallgattam meg, ki nagy hévvel és jó meggyő-ződéssel bibliai alapon bűnbánatra hívott mindenkit, s különösen a halálgondol-lattal ijesztgetett. Állítólag minden este ugyanarról beszél. Kevés a hallgatója.

Mit csináltak? A magyar barátom (zsidó) bő gatyát viselt tegnap, s minden-ki bámult rajta.

Szeretettel csókol: Eleked

[4] 1915. június 15., Fr. C.

Kedves drága Milikém!

A tegnapi napról jót is, rosszat is mondhatni. Feldstein barátom, ki nagyon, de nagyon ragaszkodik hozzám, s kinek barátságát igen sokra becsülöm, ismét írt

tegnap, s tudakozódott felőlem, állapotom felől. Ő szeretett volna idejönni, s valahol itt a környéken lakni, hogy velem gyakrabban beszélhessen, de a gyakori találkozást nem engedi a parancsnok, amint már említettem. Egy hónapban egyszer fogadhatunk legfennebb két ismerőst egyszerre, s ennyi az egész.

Tegnap írtam dr. Carpenternek azon alkalomból, hogy a héten (csütörtökön, ma kedd) mond búcsút az iskolának és az igazgatóságnak is, mely minőségben dr. Jacks²⁴ fogja őt követni. Megírtam Neki, hogy szeretnék ott lenni a napon, de itt is, a börtönben is Rá fogok gondolni, s kívánom, hogy legyen testi s lelki egészsége állandó, hogy így – mint egyetemi előadó Oxfordban, s mint vendég Amerikában – feladatát a legfényesebben oldhassa meg annak ellenére is, hogy immár a 70-et meghaladja.

Tegnap kaptam levelet Philipson barátomtól is, ki hazulról (Newcastle upon Tyne) ír, s ki nővére férjhez menetelét, s apja gutaütését jelenti: jó és rossz hír vegyes itt. Mária (Mary) férjhez ment meglehetősen idős állapotban (kb. 33 éves, teljesen szürke hajjal) egy idős férfihoz, s csak éppen ugyan azon időben az öreg Philipson megütötte a guta, ki most ennek következtében nagyon gyengén van. Szegény Philipson barátom nagyon [5] szomorúan ír, s úgy is van, nagy szerencsétlenség ez rájuk nézve. Az öreg Philipson egy nagyon jó, becsületes, józan életű (egy alkalommal az alkoholelleses liga elnöke is volt, s mint ilyen, Ausztráliába is ki volt küldve), törekvő ember volt, s meglehetősen sikereket ért el. Ő is hozzám benső vonzalommal viseltetett. Tegnap egyéb is történt. A német tengerészeket, kiket eddig nem hadifogolyként őriztek itt, tegnap áthelyezték a mellettünk levő katonai börtönbe. (Ezek a tenger alatti hajó legényei.) Éppen tea ideje volt, s sátrinkban táplálkozással voltunk elfoglalva. Mikor megérkeztek (23, ha jól tudom) a szuronyos angol katonák közt, a mi civil börtönünkben énekeltek német dalokat, s nagy ujjongással fogadták őket. Én is felrúgtam a teámat, s kiszaladtam, hogy lássam őket. Tea után kiharancsolták az egészet valamiért. Sorba álltunk, s jöttek a különféle hírek a kirendelés felől. Állítólag valaki közülünk megdobott egy angol őr-katonát egy kővel, s az volt az oka a hűhónak. Természetesen borzasztó hírek keringettek a levegőben. Erős büntetésről, bosszúról szóltak azok, de én magam nem sokat törődtem velük. Némelyek arról beszéltek, hogy megtizedelnek, de én ebben sem hittem. Eltelt a nehéz idő, s visszamentünk sátrinkba. Hogy mi az eredmény, s hogy mennyi igaz a meséből, senki sem tudja, de annyi bizonyos, hogy máskor, mikor új foglyok fognak [6] jönni, sem énekelni, sem tapsolni, sem ujjongani nem szabad. Erre én csak azt jegyzem meg, hogy

²⁴ Jacks, Lawrence Pearsall (1860–1970) angol unitárius lelkész, tanár, 1915–1931 között az oxfordi HMC principális.

remélhetőleg nem sok új fogoly fog jönni; meg azt is, hogy én nem is teszem ezeket, én csendes szemlélődő vagyok. Természetesen itt egyért 2000 szenved minden kicsinségért, ha valami történik, de ez nem is lehet másképpen.

Elég ennyi a tegnapról! Ma az idő jó, s bár a szél jól lengedez, mégis tűrhető állapotok vannak. A látóhatárunkon komor felhők úszkálnak, s olyan alakúak mintha egy nagy óriás szivarfüstjei volnának. Még korán van az idő (nyolc múlt 20 perccel), s még frissek az emberek is, de egy pár óra múlva meg fognak lágyulni. Schweiber Móritznak ismét levelet kellett írnom, s ez alkalommal ismét egy rabbihoz küldtük a levelet. A zsidó mind szomorabb és szomorabb, s sajnálom szegényt, mert maholnap csak a hegyes orra marad meg. Cipői borzasztó állapotban vannak, s cipőt is kértünk a rabbitól, meg kóser ételt is, mert Móritz soványodni kezdett, s az borzasztó volna, ha zsakettje megbővülne a kicsi hátán.

Ma láttam a fényképünket. Azt, melyen ketten vagyunk, s ahol a fejünk olyan közel van egymáshoz. Itt nincs annyi hely, ahol elvonulva rábámulhatnék hosszabban.

Szeretettel csókol: Eleked

[7] 1915. június 16., Fr. C.

Kedves kicsi Milikém!

Tudod, lelkem, olyan hideg van, hogy a fogaim is majdnem kocognak, s az éjjel is olyan hideg volt, de azért e padon üldögélek, s írok Neked egy pár sort. Tegnap egyéb megjegyzésre méltó dolog nem történt, csak az, hogy kaptam egy levelet, melyben Mr. Bowie afelől vállal kezességet, hogyha kieresztenek, jól viselem magamat, s arról tanúskodnak, hogy unitárius pap vagyok tényleg. Ezt ma elküldöm az államtitkárnak, hogy ott csatolják a kérésemhez.

Másik dolog az volt, hogy du. ismét kirukkoltattak, de ezen alkalommal az osztrákot és magyar születésűeket írták össze, előlünk ismeretlen célból. A hír azt mondja, hogy vagy szabadlábra helyeznek (amit én nem hiszek), vagy egy más börtönbe helyeznek át (ami megeshetik, de nem valószínű). Különben semmiféle különösebb oka nincs a dolognak.

A tegnapi elég jó idő volt, s a háborús hírek is kitűnőek voltak minket illetőleg, de minden nagyobb nevezetességű esemény nélkül átestünk a napon. A naplemente ismét szép volt, de mégsem olyan bájos, mivel felhők nem voltak körülötte. Meg is jött a hideg, s még most is uralkodik fölöttünk, de – bár be van most borulva – mégis remélünk egy kis jó időt ma is. Magyar barátommal (Weinblum) tegnap is sokat tárgyalgattam, s másokkal is.

Ma reggel reggeli alatt sátrunkban a német pap s a dr. filozófiai diszkurziót folytattak, s én jóízűen fogyasztottam el így reggelimet. (Különben ők is.)

[8] Nekifanyarodtam egy regényfélének, s azt olvasgatom (The Sky Pilot – Ralph Connor). Megjár, ha egyéb nincs itt hamarjában. Különben a tudományos művek után igen jól esik ilyen kisebb dolgok olvasása. Te kicsikém, olyan sokat gondolok Rátok, s különösen Rád, s annyit aggódom Érettetek, pedig Ti tán jobban vagytok otthon, mint én itt. Tudod, lelkem, a foglyoknak nem lehet jó dolga soha! Különösen nem nekem, aki jobban szeretem a szabadságot, mint akármit e világon. No, meg ne ijedj, Téged is nagyon, de nagyon szeretlek!!

Sokszor gondolkodom apám s testvéreim hogyléte felől is, s bár bajosan élhetnek, mégis – úgy gondolom – sorsukkal megbékélnek, s legalább arra gondolnak, hogy velem valamikor találkozni fognak, s életüket akkor velem együtt újból kezdhetik. Oh, Istenem, segíts meg! Meg aztán ismerőseimet is sorra veszem, s azokról is sokat gondolkozom. Természetesen Táti és Manyi gyakran gondolataim tárgya, s Gyula bácsi is. Most befejezem e sorokat, mert hideg is van. Meg jelenleg nincsen is egyéb följegyezni valóm.

Szeretettel csókol: Eleked

[9] 1915. június 17., Fr. C.

Édes kicsi Milikém!

Most reggel itt írom levelem a sátorban. $\frac{3}{4}$ 8 óra s én elvégeztem reggelimet, s most egy pár takarón kucorogva írok Neked. Ezalatt a többiek még mindig folytatják a reggelit, s németül beszélgetnek. A tegnap kaptam meg leveledet, melyet 3 (három) héttel ezelőtt írtál volt (május 25.), s mely Svájcban természetesen késett, mivel tévedésből egy Odesszába szóló (Fekete-tenger partja) levelet küldtek nekem helyette. Ezen leveledben – kicsikém – arról ábrándozol, hogy leveled vagy Oxfordban kap engemet, vagy (egy más lehetőség) én már utamon is vagyok hazafelé! Egyik sem, Édes Kicsikém! Én be vagyok börtönözve már az ötödik hete, s Nektek erről nem írtam, mert nem akartalak aggasztani. Most azonban (ma) írni fogok, hogy ok nélkül ne aggódjatok, s ne eposszétek magatokat, hogy sem levél, sem magam nem érkezünk meg. Természetesen abban bízom, hogy nemsokára mégis megindulhatok arra az útra, amely hazafelé vezet, s melytől Ti is, én is olyan nagyon félünk.

Igen, az éjjel Veled álmodoztam, s még a Tieiddel is. Meglehető sok ideig társalogtam Veled, s oly boldog voltam, hogy láthattalak. Te olyan nagyon jó voltál, s nem tűntél el, mint rendesen. De elég ebből.

A rendes levélírásom meg van zavarva, mert egy ember [10] csak most jelentette, hogy elveszítette 12 frt-ját (de most már meg is találta). Így menjünk tovább!

Kicsikém, a mai nap nagyon fontos rám nézve, mert dr. Carpenter ma válik meg igazgatói állásától s barátaim közül ketten (J. W. Jones²⁵ és R. Philipson) ma mondanak végbúcsút a papnövendékeskedésnek és ma zárják be az iskolai évet is College-unksban, Oxfordban. Dr. Carpenter a háborúra való tekintettel – minden ünnepeltetéstől visszavonta magát, s így a dolgok egyszerűen és szomorúan is fognak menni. Tudom, írta, hogy lelkéből sajnálja, hogy én is ott nem lehetek. A kettőnk közt való barátság olyan tiszta és mély, mint az igazi apa és fiú közti barátság, s azt nagyon sokra is becsülöm lelkemben. Barátaim (a többiek is) ma bezárják éveiket, s holnap és később mind el fognak széledni ki-ki honába fut; ki-ki fegyvert ragad a kényszer hatása alatt. Elképzelem szegényeket, borzasztó vigasztalan sokaknak a helyzete! Ma rólam is megemlékeznek, s bizonyosan sajnálatukat fogják kifejezni afölött, hogy engem bezárattott a kormány. Kívánok Nekik sok jót és szép napot – de érzem, tudom, hogy lelkünk feneke tele van keserűséggel, s a háború gondolata kétségbeejtő gondolatokkal tölti el őket; tán engemet is szomorúságra készítet.

Tegnap kaptam egy levelet Londonból, Mrs. Willestől, ki írja, hogy a „Christian Life”-ből látta, hogy engem bezárának, s szomorún ír efelől, de szegény jó öregasszony nagyon örvend kis unokájának, ki anyjával együtt egészséges, s májusban született. Tegnap sokat tárgyaltam egy „famunkással”, ki nagyon okos. A társadalmi kérdéseket, a háborút, a történetet illetőleg, s általában a szociális eszmék felől igen helyesen gondolkodott, de a történetet teljesen eldobta azon alapon, hogy minden változik és fejlődik mindég. Efelől nincsenek neki helyes fogalmi, s nem érti a fontosságát, de máskülönben sok mindenben igen járatos.

Most Isten velünk.

Szeretettel csókol: Eleked

[15] 1915. június 19., Fr. C.

Drága kicsi Milikém!

Ma már az a nap is elkövetkezett, melyen nekem haza kellett volna indulnom békés időben, s ahelyett itt kuporgok a sátorban, s miután megreggeliztem (a többiek még most is folytatják e „kellemes” foglalkozást, vízzel zsírozván a sovány és kevés margarint), Neked próbálok beszámolni egyet-másról. A tegnap ismét elrohant, s én a College felől egyáltalában nem is hallottam semmit. Természetesen várakozásom még kielégíthetik ma vagy később, s még írhatnak is afelől. A tegnap olvastam a lapban, hogy hivatalos jelentés szerint a folyamodók nagyobb

²⁵ Jones, Joseph Wilfrid (?) 1912–1915 között volt a Manchester College hallgatója. Lelkészi szolgálatáról nincs adatunk.

részének kérése nem talált meghallgatásra, s így ha az enyém is köztük volt, én elestem attól, hogy a háború vége előtt itt Angliába szabad lábra helyezzenek. Így csak egy reményem van még meg, s ez az, hogy hazabocsátanak (kb. innen egyenesen küldenének haza), s így nem tudnám értékes dolgaimat Oxfordban rendezni s becsomagolni. Ott vannak ugyanis barátaim levelei, s a Tieid is, ott vannak könyveim, képeim, baráti emlékeim s sok-sok tanulmányi jegyzetem, prédikációm stb. stb. És mindenek felett ott van doktori értekezésem egyetlen birtokomban levő példánya. Dr. Carpenternél van újonnan írt pedagógiai művem, az ő kis könyvének fordítása, egy színdarabfélélem, verseim, apróbb elbeszéléseimmel együtt. Szóval sok mindenem van ott, s ott van valamennyi pénzem is. A College is tartozik nekem, mert 5 hétig nem kosztoltam ott, s így legalábbis két (2) fontot (48K.) vissza kell, [16] hogy adjon. Philipsonnál van 120 K-m (5 font), s Londonban is tartoznak még 400 K-val (16 font 17 sh.), s meglehet, hogy az évváró alkalmával is kaptam valamennyit év végi dolgozataimért s vizsgáimért. Itt van velem kb. 150 K-m, s így ha összegyűjthetném a pénzem, kb. kitenne 780-800 K-t. Ebből, ha hazamennék is, csakis 240 K-t vihetnék (10 font) magammal a mostani törvény szerint. Így a többi itt kellene szintén hagynom. Meg Oxfordban van „zsakettem” is. Közben sok minden történt. Most du. hat (6) óra van már. Ma sem jött levelem, s így semmit sem tudok az Oxfordban történetekről az évváróval kapcsolatban. Most gyönyörű idő van, s már a teával is leszámoltunk, ez vacsora is. Azelőtt jól megmosakodtam (egészen!), mert ma sátrunk körül sáncot ástunk, s sátraink előtt az utat „megprizmáztuk” agyaggal. Az agyagot messziről kellett hordanunk targoncával, s én az agyagvájással voltam elfoglalva. Beástunk csákánnyal s ásóval kb. 12 láb mélységre (több mint 3 méter), s kb. másfél öl szélességben. Hatalmasan megdolgoztam, s megdolgoztattam azon németeket, kik közelemben voltak. Többen nem voltak szokva a dologgal (egyetemi hallgatók, kik különben gazdag fickók is), de mikor látták, hogy a magyar kitesz magáért, ők is nekikeseredtek a nehéz földmunkának. Doktorunk is úgy taszította a targoncát, mint a szél, s minden ment rendben. [17] Minden nap szívesen dolgoznom hasonlólag, mert úgy könnyen telnek az idő. Ma ismét tudakozódtak korom felől, s ha efelől tudakozódnak a szerencsétlenek, még nem engednek haza, pap létemre sem. Azonban reméljük a legjobbat. Kicsikém, úgy szeretnék meglátni! Most e gyönyörű időben olyan jó volna együtt lennünk! De, hagyjuk az ábrándozást, hiszen amíg én Veled szeretnék találkozni, addig oly sok fiúnak a halállal kell megbirkóznia s találkozni!

Ma ismét kaptunk valamiféle segédparancsnokot, s annak is van egy felesége s egy fiacskája, meg egy leánykája. Most a négy gyermek együtt játszadozik, s olyan szépen, lelkesedéssel, odaadással játszanak, míg a két anya üldögél két

könnyű székben s kb. pletykál szak és szerűen, vagy például hősi dolgokról beszél, avagy tán annak örül, hogy mi itt foglyokként úgy dolgozunk, ahogy lehet. Tudja Isten! Mindenesetre egy kissé jobb nekik, hogy nem kell egyedül lenniök. Éppen most mind mentek teniszezni, s bizonyosan lesz abból egy istenes játék?! Extra Hungariam non est vita, si est vita, non est ita! Most pedig azon reményben zárom soraimat, hogy szép naplementében lesz részem, s helyetted is bámulni fogok, mert Te mindig a szobát búvod – tudom.

Szeretettel csókol: Eleked

[18] 1915. június 20., Fr. C.

Kedves drága Milikém!

Ma vasárnap reggel van, s most nyolc (8) óra elmúlt 10 (tíz) perccel. Gyönyörű idő van, s ma kb. nagy meleg is fog lenni. Valahogyan van, mintha érezné mindenki, hogy ma vasárnap van, ünnepélyesen néz ki még a börtön is, a börtönben levő élet is ma. Éppen most játszik egy meglehetősen jó zenekar, s igen sok a hallgatója. Rezes banda néven ismeretesek az ilyen zenekarok nálunk, de ez természetesen sokkal jobban játszik, mint a mi falusi bandáink, mivel olyanokból alakult, akik hivatásosan művelik a zenét. Nagyon szépen játszanak pl. most is. Az este naplemente után sokáig hallgattam, amint játszottak, s elfeledtem azon idő alatt minden bajomat és keserűségemet. Bámulatosan jó hatással volt rám, s volt mindenkire, aki hallgatta. Olyan gyönyörű dolog az, mikor egy szép naplemente után szép halkán megzendül a zene, s messze száll a hang és mintegy visszatér ismét. Bizonyos mély ünnepélyesség jelenik meg köztünk, s olyan titokzatosnak tűnik fel minden még itt a távolban is, hol pedig a vidék teljesen idegen, s mindenütt ellenség vesz körül, kik szeretnének minél többet eltemetni közülünk, s kik azon vannak, hogy legkedvesebb kincsünket: a hazát elpusztítsák. Azonban mindez feledésbe megy egy pillanatig, s mi a zene hatása alatt úgy véljük, hogy az örökkévalóságot éljük meg már itt.

[19] Hogy a titokzatos éjjelnek, s a zenének fönséges régiójából visszatérjek a való világba: az este egy embernek, ki szintén játszik, s ki Oxfordban is egy zenekarhoz (banda) tartozott és a háború kitörése után csak nyomorgott feleségével és négy (4) gyermekével, adtam egy (1) frt és 50 (ötven) krajcárt, hogy vegyen valamit teája és sovány margarinja mellé néha-néha.

Bámulatos ember. Ő maga a legjobb ízű komikus, s állandóan viccel, de titokban a szíve, a lelke fáj családjáért, mely nagyon sokat nélkülöz Oxfordban. Ő azonban egy bajor származású német, s „nyakas”, ami azt akarja jelenteni, hogy túrni sokat tud, és be senkinek se vallja, hogy nélkülöz, és bensőleg nagyon sokat

szenved, addig, míg vicceivel, zenéjével másokban fenntartani törekszik a lelket, a vidámságot.

Azonban ismer ő engemet jól, s elfogadta a pénzt tőlem, s láttam, hogy különösen a jóakarát s a vele való törődés különösen jól esett neki. Itt és ott, kicsikém törekszem azokon segíteni, akiken tudok – mert, miért ne tennék jót, amikor annak ideje van?!

Még nem kaptam levelet Oxfordból az évvárót illetőleg, de türelmesen várok. Legyetek jók mind.

Szeretettel csókol: Eleked

[20] 1915. június 20., Fr. C.

Édes Kicsikém!

Hamarjában (egy támasz mellé támaszkodva, fél lábon) egy pár sort írok még a templomozásról. Mr. Hauer tartott egy szép beszédet, s az ének- és zenekarok közreműködtek. Nagyon jó hatással volt rám az Istentisztelet s amellett, hogy magam is nagyon élveztem, megfigyeltem a közönséget, a hallgatóságot is. Általában jól hatott rájuk a szépen átgondolt és jól előadott beszéd. Jézus volt a központja a beszédnek és különösen az ő személyisége.

Gyönyörű ének és zene működött közre s különösen az ének meghatóan szép volt, mert lehetett hallani a mély bánatból és reménységből, meg erős elhatározásból fakadó emberi hangot. Megható, megható! S különösen, ha az erős férfiarcon meg-megcsillámlik egy-egy könny, az is megható. Erős a nemzeti érzés, s erős az általános jó érzés is az igazságért. Semmi egyebet, csak jót erről!

Pénzt gyűjtöttek a beszéd után az énekkar és zenekar számára. Most adtam Móritznak 1 fr. 50 kr.-t. Ő holnap megy egy más börtönbe. S én megyek egy emberrel megvitatni a beszéd tárgyát.

Szeretettel csókol: Eleked

[21] 1915. június 21., Fr. C.

Kedves kicsi Milikém!

Tudod, éppen most mentek el a zsidók egy más börtönbe, ahol kóser ételt kaphatnak, s az én ismerősöm is (Weinblum József)²⁶ elmene, bár ő megeszi a mi ételünket is. Nagyon sajnált engemet itt hagyni, s nekem is rosszul esik nagyon, hogy itt hagyott, mert jókedvű, jóízű fiatalember volt, ki sokat próbált életében,

²⁶ Lehet, hogy azonos azzal a Weinblum Józseffel, aki 1874-ben született Füzesgyarmaton, majd az első világháború után valamikor kivándorolt az AEÁ-ba, Bronxban halt meg, nem volt családja.

s ki Füzesgyarmaton virágzó kereskedéssel is rendelkezett valamikor. Tanulékony, okos ember volt, s sok tréfás elbeszélésben volt részem a vele való társalgásaim közepette. (Pl. mikor a Tiszába esett; Fiumében; újságárus; tengeri útja; boltja s berendezkedése nagy hangzására és jó alapon; könyvvitele stb. stb.) Vele ment Mórítz is, s vele Spiegel is, kinek a nadrágját megföldattam volt, s kinek eltávozáskor 1 fr. 20 kr. adtam, mivel szegénynek egy árva krajcárja sincsen. Barátai gyűjtöttek számára egy pár koronát.

Tegnap sokat tárgyaltam magyar ismerősömmel, s jó napom is volt, bár egy árva sort se kaptam még Oxfordból. Várok ma is s meglátom, holnap el fognak-e jönni barátaim. Éppen csak most távoznak el a zsidók két „motor-szekéren”.

Egyébként tegnap jól telt az idő. Du. egy football-játék is volt, melyre a katonák csapatja meg volt hívva (kiket a parancsnok nem engedett át ide, s kik egy szép műsort festettek ez alkalomra érdekes felhívással).

[22] Helyettük valami csapatot gyűjtöttek itt össze hamarjában, melyet kezdetben a szépen kicsípelt hivatalos csapat kikacagott, de mely megverte őket 5:0 arányban. Ének és zene is volt, s a parancsnok és családja is nagyon tapsolt az ének és zene hatása alatt. Érdekes alakú báránnyelűk lepték el az eget, s gyönyörű volt a naplemente is.

Magyar ismerősömmel beszélgetve, odajött a világvégébe hívó barátom, s Weinblum nagyon „megviccelte” őt mindenféleképpen.

Tegnap sokan öltöztek fel lánynak, s ki is púdereztek magukat s gavallérjaik pincérfrakkban és lehető komikus öltözetben nagyon jól festettek. Érdekes volt az embereknek a levegőbe való dobása is.

Most reggel megkezdjük az új hetet is, s ismét közelebb léptünk a perchez, mikor hazám felé elindulhatok. Isten tudja mikor lesz.

Legyetek jól, dolgozzatok a haza megmentésén, s ne feledjétek, hogy „szerezzétek az ellenséget is” s neveljétek őt a jó erkölcsökre való tanításban, mert szegények nagyon nevelhetetlenek lehetnek.

Szeretettel csókol: Eleked

[23] 1915. június 22., Fr. C.

Drága kicsi Milikém!

Amíg a többiek reggeliznek, addig hozzálátok a levélíráshoz. Rövid leszek! Tegnap kaptam egy levelet dr. Carpentertől, melyben gyönyörűen ír, s megemlékezik arról is, hogy mikor Kolozsváron járt, nagyon jól esett Neki, hogy a barátok olyan jól emlékeztek mindenre Angliában történt dolgainkat illetően.

Arról is biztosított, hogy legjobb barátaim egyikének számíthatom őt, s mindent megtesz érdekeimben is. Szívesen fog felkeresni, ha még – mint írja –

„unhappily” még a jövő héten nem volnék szabad. Ő még hiszen megszabadulhatóságomban, amiről én lemondtam régen. Szerinte Nála van 72 (hetvenkét) koronám, melyet filozófiai dolgozatomért (mint első díjat) kaptam. Dolgozatom a bírálókat szerint az utóbbi évek alatt leadott dolgozatok között a legkiválóbb, s ez is egy kissé megnyugtató.

Tegnap írtam Mr. Bowie-nak s kértem, hogy hazamehetésemben lehetősége szerint segítsen. Ő is sokat megtesz érettem, ha egyáltalán valamit tehet, s pénzemet is – kérhetem őt – tartsa saját birtokába.

Ennyit a tegnapról, a múltrol s most csak annyit, hogy ma várom Philipsont és Feldsteint, hogy eljőnnének. Jól vagytok!

Szeretettel csókol: Eleked

[24] *Kedves drága kicsi Milikém!*

A tegnap rövid voltam, s ma sem leszek hosszabb, mert az alkalmatosság s a hangulatomban nem jó arra, hogy huzamosabban írjak csak éppen most. Tegnap Fledsteintől kaptam egy csomagot (almát), s így képzelheted, hogy Ő nem jött el, s Philipson sem, mert amint írja egy hosszú és beszámoló levélben, nem kapták meg az engedélyt, s így péntekre vár, hogy addig a parancsnok elküldené az engedélyt. Dr. Carpenter is szeretne a jövő héten jönni, s így jó volna, ha valahogy ők együtt jöhetnének.

Philipson szerint rövid idő alatt fogok kapni egy csomagot testvérétől, Laguttól és így azt is várom. Philipson hosszabban szól az érzéséről, mely alkalmából Dr. Carpentert ünnepelték melegen. Ugyancsak tőle tudom, hogy Dunbar barátunk be fog rukkolni katonának hosszas küszködése után. Szegény ember! Most lesz alkalma a sokat várt katonaegyenruha viselésében. A többi hallgatók mind hazamentek anélkül, hogy nekem egy üdvözlést küldtek volna, de a neveletlen embereken nehéz segíteni. Demant²⁷ szegény szintén otthon van s Jones írni fog vizsgája után; most egy nehéz vizsgával van elfoglalva – a teológiai vizsgák után – Londonban.

Tegnap itten valamiféle „vezetők” maguk közé „csíptek”, s én – mint a bolond – magamra vállaltam, hogy megindítandó vicclapjukhoz a bejelentő vezércikket megírom. Remélhetőleg ezzel meg is szabadulok tőlük. Igen, a tegnap történt ismét valami a gazdagok és szegények között. [25] Megint megpróbálták elkülöníteni magukat s a „nép” kitépte a karókat, s egy nagy alakot (állítólag; én nem láttam, nem voltam ott) fejével a földhöz vert. A többi „perdusok” [elvesztettek] úgy álltak ott, mint akik várják a végítéletet. A mi sátrunkban is volt szó er-

²⁷ Demant, Vigo Auguste (1893–1983) Newburyben volt lelkész 1917–18-ban.

ről, s én is (utoljára) kifejeztem nemtetszésemet a hülye, üresfejű urak butasága felett. A német pap is mellettem volt, s a többi fiatal hallgatók – természetesen prüszköltek. Így van ez, fiacskám! Veszekedés nélkül nem lehet itt se megélni; de a jobb ügy érdekében veszekednünk is kell, s a butaságot uralkodni nem tűrhetjük. Erről azonban nem többet!

Elég jó idő van, de a szél ismét megindult. A tegnap egyszerűen borzasztó volt a szél s a por. Majdnem megfullasztott, s mind olyan feketék voltunk, mint a kormos cigányok. Akárcsak a Szahara sivatag! Én sohase láttam a Szaharát!

Mit csináltak? Hogy vagytok? Úgy szeretnék látni Titeket!

Szeretettel csókol: Eleked

[26] 1915. június 24., Fr. C.

Kedves drága Milikém!

Csak egy pár szót, mert nem érek rá a hosszas írásra. A tegnap is elmúlt, s nem mondhatni, hogy jó nap volt az én számomra. De nem tudhatjuk, mi jó ebben az értelemben a mi számunkra. Weress Jenő írt, ki még mindig Hankinsonnál van, s ki szerencsére nem volt bebörtönözve. Egyébként mennek a dolgok, s nap nap után nagyobb bennem az elégedetlenség. Borzasztó népek vannak itt is; egyszerűen borzasztók. Sokat, sokat tűrtem és nyeltem el magam is, de még sokat kell elnyelnem az ún. nevelt és művelt férfiaktól. Sokszor szeretném őket megcsapatni. Borzasztó önző disznók! Alig akad köztük egy jó gondolkodású s nemesebb lelkű egyén. Személyiségről nem is beszélek, mert semmi nincs olyan távol ezektől, mint a személyiség. Disznók ezek s nem személyiségek!

Mégis jó, mert ezeket is megismertem! Már azonban annyi tapasztalatot szereztem a börtönben is, hogy megeléghetnék még „az istenek” is.

Azért ne búsulj; mert vagy tűrök, vagy felképelek vagy egyet.

Szeretettel csókol: Eleked

[27] 1915. június 25., Fr. C.

Kedves drága Milikém!

Ma reggel nem írtam Neked, s így most vetek papírra egy pár sort. Ma úgy, ahogy eltelt, s barátom, Philipson is meglátogatott. Kb. 20 percig voltunk együtt, s míg beszélgettünk angolul, egy tiszt addig a hátunk megett állott, s ellenőrizett, hogy nehogy valami borzasztó dolog felől tárgyaljunk. Én rábíztam mindent, hogy írjon pl. Jacksnek, Mr. Simpsonnak,²⁸ Mr. Scott barátomnak, dr. Carpenternek,

²⁸ D. C. Simpson (?) az ótestamentumi tárgyak és a héber nyelv tanára a Harris Manchester College-ban

Mr. Feldsteinnak, Mr. Som(o)dynak és a College-ban a pénzügyeim rendeztesse és a holmimat csomagoltassa össze. Nála levő 120 K-mat vagy tartsa magánál, vagy küldje Mr. Bowie-hoz, ki többi pénzemet tartja magánál, s kihez különben dr. Carpenter is küldeni fogja a 3 fontomat (42 K.). Rövid idő alatt sokra kértem, s azután megcsókoltam és elbúcsúztam tőle, hogy (talán) soha se találkozam többé velem!

Ő máris papi mellényt viselt s boldognak látszott; kivéve azt, hogy szegény apja olyan beteg! Az Isten csak megsegíti őt pályáján s hivatása betöltésében vezetni fogja! Kívánom, hogy úgy legyen! Hiszen szegény utóvégre is érzi hivatását, s át van hatva az elhivatás eszméjétől a „népboldogítás” terén. Megdöbbenéssel látta, hogy milyen komisz helyen vagyunk, s méltánytalanságának adott kifejezést, amint megjegyeztem! Mindegy. Azonban látható jó hatással volt rá, hogy vidámnak talált.

[28] A vezércikket megírtam, s általános helyeslés közt fel is olvastam, de az előjelekből ítélve, a lap nem lehet sikeres. A „gazdagok” máris elkülönítették magukat a „nép”-től a parancsnok védszárnya alá bújva. És a szemtelenek méghozzá játékaikkal úgy elfoglalják a mi terünket, hogy mi semmit se kapunk. Nem baj! Így is lesz valahogy! Ezt a dolgot figyelemmel kísérem, s sok tapasztalatot fogok előreláthatólag szerezni az emberismerés terén itt, ami nekem (mint papnak is, mint pedagógusnak is) jó.

Petyereg az eső (csepereg) s befejezem e pár sort, sok szeretetet küldve az Enyéimnek.

Szeretettel csókol: Eleked

[29] 1915. június 26., Fr. C.

Édes kicsi Milikém!

Az éjjel eső volt, s most egészen forró reggelünk van. Délnyugatról fúj a szél, s bár háttal feléjük ülök, mégis a szél idehozza a német katonák jókedvű énekét. Miért van jókedvük? Mert kb. 40-50 megy haza Németországba, mint a „veres kereszt” tagja. Gyanítom, hogy kicserélik őket angolokkal. Nagyon érdekes hatást szül e tudat az emberek lelkében. Sokan sóhajtoznak, hogy ők nem mehetnek; de sokan örülnek, hogy legalább azok mehetnek. Láthatólag ma reggel a katonák is frissebben mozognak, s már jókor megkezdte a banda, s most befejezte az énekkar. Elküldik izenetüket mindannyian azok, akik nem mehetnek, s hogy van titkos izennivalójuk övéikhez, arról hangjuk meggyőző engemet. Jól tudom, hogy a lelke fenekén mindenik vágyik a visszatérésre; de azt is tudom, hogy évekig is várnak (várunk szívesen) csak hazánkat épen, meg nem alázva találhasuk. Erről azonban ne többet!

A mai nap jónak ígérkezik, s ha du. lesz valami mondanivalóm, ismét írok Neked. Tolsztojról olvasok egy könyvet, s az elfoglal. Most indulnak a németek.

Szeretettel csókol: Eleked

Itt állok az urak rácsa mellett s várom (a többiekkel) a katonákat. A vadszamarak elkerítve sétálnak.

[30] 1915. június 27., Fr. C.

Kedves drága Milikém!

A tegnap ismét eltűnt az idő végtelenségében, s nekem csak tapasztalataim s azok emlékei maradtak hátra, birtokomban. W. Harris Crook-tól, Amerikából kaptam egy baráti levelet s igen érdekesen ír benne tapasztalatairól és tanulmányairól. Nővére (amint hallom) megy Franciaországba a háború alkalmából. 100 K-ról szóló csekkemet (cheque) betettem a bankba itt a börtönben s (úgy gondolom) 24 v. 29 shillingenként megkapom (hetenként?) a pénzemet érette. Ha véletlenül elengednének, egyszerre kapnám meg. Az este a napnyugta főségesen szép volt (talán a legmeghatóbb, mióta fogolyszemmel szemlélem). Tökéletes volt az alkonyi kép. Nagyobb események nem történtek. Az éjjel ismét sokat álmodoztam Dénes testvéremmel (ki meghalt a háborúban), s sok ismerőssémmel. Igen, az este is nyitva hagytuk a sátrunkat s a hold (telt-hold) éppen az én helyemre sütött. Nagyon jól lehetett látni s különösen az előtte elvonuló sötét, fekete felhők után teljes pompával ragyogott. Furcsa alakú felhők voltak előtte épp úgy, mint a nap előtt is. Mikor a holdat néztem, Reád gondoltam, ki eldugott földalatti szobátokból nem igen láthatod azt. Megreggeliztünk, s a hangulat általában csendes, mert most reggel jó eső volt. Készülünk a Hauer prédikációját meghallgatni – vasárnap.

Szeretettel csókol: Eleked

[31] ua. délután

Kedves drága Milikém!

A templomozásnak vége volt s Hauer felolvasott János ev. 17 r. és a Prédikátor 2. r. Nietzsche-ről prédikált, s saját maga különösen vallási alapokra fektette a tant. Közben a zene is szólott, s az emberek tapsoltak rá, amit le kellett püsszegtetni.

Egyébképen minden rendben volt, s kb. 4-500 ember hallgató akadt. Ebéd után ismét esett (esik) az eső, s így lehetetlen kimozdulni. Kb. haton (6) rágyújtottak valami hatalmas szivarokra s úgy telefújták 2 perc alatt a sátrat, hogy én rosszul lettem a füsttől. Természetesen ki kellett futnom, mert erőltetett a hányás. Mikor visszajöttem, kb. ötön még mindig hatalmason füstöltek (csak a pap tette le a szivart), s még most is szívják a szivarokat annak ellenére is, hogy jól

tudják, hogy a sátorban nem szabad szivarozni, de a mi több, én rosszul vagyok tőle (a füsttől). Ennél hitványabb és műveletlenebb embereket nem találhatni művelt emberek között. Ebéd alatt úgy lármáztak, hogy közbe kellett szólanom, s kérnem kellett, hogy csendesedjenek egy kicsit, mert különben megcsömörlöm. Az igazi önzésnek valódi megtestesülését kell szemlélnem bennük.

Szeretettel csókol: Eleked

[32] 1915. június 28., Fr. C.

Drága Milikém!

A tegnap du. (kb. 5 óra után) versenyt rendeztek kötélhúzásból, s ez alkalommal sokat neveltünk. A kövér óriások (erősek is, nemcsak nehezek!) nyerték az első díjat (egy kehelyféle). Majdnem mindenki ott volt, s hallgatta a zenét, éneket és nevetett a komikus alakon (szürke kabát és cilinder, szabóé) és alakokon. Mészárosok, boltosok és szakácsok voltak a „kövérek”. Egy pár alak bámult be az útról s egy pár tiszt is figyelt a „concert”-re.

Ma reggel ismét egy nagy veszekedés volt a sátrunkban, s egyik ember feladta a munkát; nem fog többet dolgozni. Mindezek természetesen borzasztó hatással lennének (vannak) rám, ha ugyanakkor emberismeretet is nem szereznék általuk. Olyan jól esik, hogy olvashatok Tolsztoj és Dosztojevszki élete felől. Különösen ez utóbbi borzasztót szenvedett; az én szenvedésem semmi az övéhez viszonyítva!

Holnap kellene Hauernek elutaznia, de még semmi hír. Bárcsak mehetne! Sokat várok e napoktól az én ügyemet illetőleg is.

Szeretettel csókol: Eleked

Ua. 1 órakor.

Kicsikém!

Szabad vagyok, s egy óra múlva elhagyom a börtönömet! Ha tudnád, micsoda érzélem tölt el magamat illetőleg s szomorúság barátaimért!

Csókol: Eleked